

บทที่ 2

วรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง

ในการศึกษาการดำรงชีวิตตามวิถีเศรษฐกิจพอเพียงของเกษตรกรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยครั้งนี้ คณะผู้วิจัยได้ทำการศึกษาค้นคว้าและทบทวนวรรณกรรมจากการรวบรวมเอกสารทางวิชาการ เพื่อประมวลเป็นองค์ความรู้สำหรับใช้เป็นแนวทางในการในการส่งเสริมและพัฒนาเกษตรกรให้สามารถพึ่งพาตนเองได้สอดคล้องกับวัตถุประสงค์ของการวิจัย โดยมีขอบเขตเนื้อหาความรู้หลัก 4 เรื่อง ดังนี้

1. หลักการ แนวคิดเกี่ยวกับปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง
2. แนวคิดทฤษฎีเกี่ยวกับการเรียนรู้
3. แนวคิดเกี่ยวกับการพึ่งพาตนเอง
4. งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

1. หลักการ แนวคิดเกี่ยวกับปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง

“เศรษฐกิจพอเพียง” เป็นปรัชญาที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช ทรงมีพระราชดำรัสชี้แนะแนวทางการดำเนินชีวิตแก่พสกนิกรชาวไทยมาโดยตลอด นานกว่า 35 ปี ตั้งแต่ก่อนเกิดวิกฤติการณ์ทางเศรษฐกิจ และเมื่อภายหลังต่อมาจนกระทั่งเมื่อเกิดภัยธรรมชาติที่สร้างความเสียหายขนาดใหญ่ เช่น สึนามิ ปี 2547 และอุทกภัยในปี 2554 ตลอดมาพระองค์ทรงเน้นย้ำแนวทางการแก้ไขเพื่อให้รอดพ้น และสามารถดำรงอยู่ได้อย่างมั่นคงและยั่งยืนภายใต้กระแสโลกาภิวัตน์และความเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ปรัชญาดังกล่าวมีความเกี่ยวข้องโดยตรงกับหลักการพึ่งตนเองซึ่งสามารถนำมาปรับใช้ได้กับการเกษตรด้านต่าง ๆ รวมทั้งการส่งเสริมการเกษตร แนวพระราชดำริของพระองค์เป็นสิ่งสมควรที่นักวิชาการส่งเสริมการเกษตร นักวิชาการเกษตร และผู้เกี่ยวข้องกับการส่งเสริมการเกษตรทั้งหลายจะได้น้อมนำพระราชดำริของพระองค์มาใช้ในการปฏิบัติงานส่งเสริมการเกษตรที่รับผิดชอบ เพื่อสร้างความมั่นคงในภาคการเกษตรซึ่งเป็นรากฐานความมั่นคงของประเทศไทยทั้งในปัจจุบันและอนาคต

การน้อมนำแนวพระราชดำริเศรษฐกิจพอเพียงมาปรับใช้ในงานส่งเสริมการเกษตร นักวิชาการส่งเสริมการเกษตรมีบทบาทในการส่งเสริมการเกษตรตามแนวเศรษฐกิจพอเพียง เช่น ทฤษฎีใหม่ การเกษตรแบบผสมผสาน ไร่นาสวนผสม วนเกษตร หรือเกษตรอินทรีย์ ซึ่งการเกษตร

เหล่านี้ล้วนเป็นกระบวนการพัฒนาการเกษตรที่จะนำไปสู่ความยั่งยืนของระบบการผลิต การเกษตร ได้แก่ การบริหารจัดการทรัพยากรเพื่อการเกษตรที่ประสบผลสำเร็จ เพียงพอ สามารถรองรับต่อการเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ พร้อม ๆ กับการดำรงรักษาคุณภาพของสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติไว้ได้อย่างยั่งยืน ซึ่งการส่งเสริมตามแนวเศรษฐกิจพอเพียงนี้จำเป็นต้องใช้องค์ความรู้ที่เหมาะสม หลากหลาย ทั้งทางวิชาการและการบริหารจัดการ จึงต้องใช้เครื่องมือที่เหมาะสมที่จะนำมาสร้างองค์ความรู้และพัฒนากระบวนการส่งเสริมการเกษตรตามแนวเศรษฐกิจพอเพียง

1.1 กรอบแนวคิดของเศรษฐกิจพอเพียง

“เศรษฐกิจพอเพียง เป็นปรัชญาที่ชี้ถึงแนวการดำรงอยู่และปฏิบัติตนของประชาชน ในทุกระดับตั้งแต่ระดับครอบครัว ระดับชุมชนจนถึงระดับรัฐ ทั้งในการพัฒนาและบริหารประเทศให้ดำเนินไปในทางสายกลาง โดยเฉพาะการพัฒนาเศรษฐกิจเพื่อให้ก้าวทันต่อโลกยุคโลกาภิวัตน์ ความพอเพียง หมายถึง ความพอประมาณ ความมีเหตุผล รวมถึงความจำเป็นที่จะต้องมีระบบภูมิคุ้มกันในตัวที่ดีพอสมควร ต่อการมีผลกระทบใด ๆ อันเกิดจากการเปลี่ยนแปลงทั้งภายนอกและภายใน ทั้งนี้ จะต้องอาศัยความรอบรู้ ความรอบคอบ และความระมัดระวังอย่างยิ่ง ในการนำวิชาการต่าง ๆ มาใช้ในการวางแผนและการดำเนินการทุกขั้นตอนและขณะเดียวกันจะต้องเสริมสร้างพื้นฐานจิตใจของคนในชาติ โดยเฉพาะเจ้าหน้าที่ของรัฐ นักทฤษฎี และนักธุรกิจในทุกระดับให้มีสำนึกในคุณธรรม ความซื่อสัตย์สุจริต และให้มีความรอบรู้ที่เหมาะสม ดำเนินชีวิตด้วยความอดทน ความเพียร มีสติ ปัญญา และความรอบคอบ เพื่อให้สมดุลและพร้อมต่อการรองรับการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วและกว้างขวางทั้งด้านวัตถุ สังคม สิ่งแวดล้อม และวัฒนธรรมจากโลกภายนอกได้เป็นอย่างดี” ประมวลและกลั่นกรองจากพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เรื่องเศรษฐกิจพอเพียง ซึ่งพระราชทานในวโรกาสต่าง ๆ รวมทั้งพระราชดำรัสอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง โดยได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้นำไปเผยแพร่ เมื่อวันที่ 29 พฤศจิกายน 2542 เพื่อเป็นแนวทางปฏิบัติของทุกฝ่ายและประชาชนโดยทั่วไป (คณะอนุกรรมการขับเคลื่อนเศรษฐกิจพอเพียง, 2549)

1.2 ความหมายของเศรษฐกิจพอเพียง

ความพอเพียง หมายถึง ความพอประมาณ ความมีเหตุผล รวมถึงความจำเป็นที่จะต้องมีการมีระบบภูมิคุ้มกันในตัวที่ดีพอสมควรต่อการมีผลกระทบใด ๆ อันเกิดจากการเปลี่ยนแปลงทั้งภายนอกและภายใน ทั้งนี้จะต้องอาศัยความรอบรู้ ความรอบคอบ และความระมัดระวังอย่างยิ่งในการนำวิชาการต่าง ๆ มาใช้ในการวางแผนและการดำเนินการทุกขั้นตอน

เศรษฐกิจพอเพียงมีลักษณะเป็นเศรษฐกิจสายกลาง ที่เชื่อมโยง/สัมพันธ์กับความ เป็นครอบครัว ชุมชน วัฒนธรรม และสิ่งแวดล้อม เป็นเศรษฐกิจที่บูรณาการเชื่อมโยงชีวิตจิตใจ สังคม สิ่งแวดล้อม และความเป็นประชาสังคม เศรษฐกิจพอเพียงจึงมีความหมายถึงความเพียงพออย่างน้อย 7 ประการ คือ (ประเวศ วะสี อ่างโดย อภิชัย พันธเสน และคณะ, 2549).

1. พอเพียงสำหรับทุกคน ทุกครอบครัว ไม่ใช่เศรษฐกิจแบบทอดทิ้งกัน
2. จิตใจพอเพียง รักเอื้ออาทรผู้อื่น
3. สิ่งแวดล้อมพอเพียง อนุรักษ์และเพิ่มนูนสิ่งแวดล้อมที่จะเป็นพื้นฐานในการประกอบอาชีพ
4. ชุมชนเข้มแข็งพอเพียง รวมตัวกันแก้ไขปัญหาต่างๆ เช่น ปัญหาสังคม ปัญหาความยากจน หรือปัญหาสิ่งแวดล้อม ฯลฯ
5. ปัญญาพอเพียง เรียนรู้ร่วมกัน เท้าทันกับการเปลี่ยนแปลงของโลก
6. ตั้งอยู่บนพื้นฐานวัฒนธรรมพอเพียง เพราะเศรษฐกิจที่สัมพันธ์ และเติบโตจากฐานทางวัฒนธรรม อันหมายถึงวิถีชีวิตของกลุ่มคนที่สัมพันธ์กันอยู่กับสิ่งแวดล้อม จึงจะเป็นเศรษฐกิจที่มั่นคง

7. มีความมั่นคงพอเพียง ไม่ผันผวนอย่างรวดเร็วจนกระทั่งมนุษย์ไม่สามารถรับได้ เศรษฐกิจพอเพียง อาจขยายความได้ว่า เป็นการดำเนินชีวิตหรือวิถีชีวิตของคนไทยให้อยู่ อย่างพอประมาณตน เดินทางสายกลาง มีความพอดีและพอเพียงกับตนเอง ครอบครัวและชุมชน โดยไม่ต้องพึ่งพาปัจจัย ภายนอกต่างๆ ที่เราไม่ได้เป็นเจ้าของ สิ่งสำคัญต้องรู้จักการพึ่งพาตนเอง โดยไม่ทำให้ผู้อื่นเดือดร้อน และรู้จักการนำทรัพยากรที่เรามีอยู่มาใช้ให้เกิดประโยชน์ในการดำเนินชีวิตประจำวัน อย่างมีความสุขความสบายและพอเพียงกับตนเอง

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเปรียบเทียบเศรษฐกิจพอเพียงเหมือนเสาเข็มที่รองรับความมั่นคงของบ้าน อาคารสิ่งก่อสร้างต่าง ๆ ดังพระราชดำรัสพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว (วารสารชัยพัฒนา, 2542)

“...เศรษฐกิจพอเพียง เป็นเสมือนรากฐานของชีวิต รากฐานความมั่นคงของแผ่นดิน

เปรียบเสมือนเสาเข็ม ที่ถูกตอกรองรับบ้านเรือนตัวอาคารไว้นั่นเอง

สิ่งก่อสร้างจะมั่นคงได้ก็อยู่ที่เสาเข็ม

แต่คนส่วนมากมองไม่เห็นเสาเข็มและลืมเสาเข็มเสียด้วยซ้ำไป...”

(สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2550)

การน้อมนำปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงมาประยุกต์ใช้ในทุกภาคส่วนของสังคมอย่างจริงจัง จะส่งผลให้การพัฒนาประเทศก้าวหน้าไปอย่างสมดุล มั่นคง และยั่งยืน พร้อมรับต่อการเปลี่ยนแปลงในทุกด้าน ทั้งด้านชีวิต เศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม สิ่งแวดล้อม และเทคโนโลยี อันจะนำไปสู่ “ความอยู่เย็นเป็นสุขร่วมกันในสังคมไทย”

แนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงได้รับความสนใจในฐานะยุทธศาสตร์หลักที่เป็นทางออกหรือเทียบเท่ามรรค 8 คือทางดับทุกข์ในพระพุทธศาสนาที่จะช่วยให้ประเทศไทยพ้นจากวิกฤตที่เกิดจากเศรษฐกิจฟองสบู่ที่สร้างความเปราะบาง “เศรษฐกิจแบบแยกส่วน” ที่ค้ำอิงถึงแต่เงินแต่ละเลยมิติทางด้าน

จิตใจ ครอบครัว ชุมชน วัฒนธรรม สิ่งแวดล้อม และการเมือง จนนำไปสู่ความล่มสลายทางเศรษฐกิจ นอกจากนี้ยังรวมถึงภาวะวิกฤติจากภัยธรรมชาติเช่น สึนามิ อุทกภัย ฯลฯ ที่ทำให้ประชาชนสูญเสีย สิ้นหวัง ขาดที่พึ่ง ดังนั้นพลังของแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงน่าจะอยู่ตรงที่การกระตุ้นให้คนเปลี่ยนวิธี คิด มาสร้างความเข้มแข็งให้กับฐานราก ให้ความสำคัญกับสำนักสาธารณะที่จะรักษาผลประโยชน์ของ ส่วนรวม ความเป็นมิตร และเอื้ออาทรต่อมวลมนุษย์และสรรพสิ่ง

สำนักงานคณะกรรมการพิเศษเพื่อประสานงานโครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำริ (2552,น.15-16) ที่ได้ให้ความหมายของเศรษฐกิจพอเพียง หมายถึง เศรษฐกิจที่สามารถอุ้มชูตัวเองได้ ให้ความพอเพียงกับตัวเองอยู่ได้โดยไม่ต้องเดือดร้อน โดยต้องสร้างพื้นฐานทางเศรษฐกิจของตนเองให้ ดีเสียก่อน

กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ ตั้งตัวให้มีความพอมีพอกินพอใช้ ไม่ใช่มุ่งหวังแต่จะทุ่มเทศสร้าง ความ เจริญยกฐานะทางเศรษฐกิจให้รวดเร็วแต่เพียงอย่างเดียว เพราะผู้ที่มีอาชีพและฐานะเพียงพอที่จะ พึ่งตนเองย่อมสามารถสร้างความเจริญก้าวหน้า และฐานะทางเศรษฐกิจขั้นที่สูงขึ้นไปตามลำดับต่อไป ได้ ซึ่งสอดคล้องกับ สุเมธ ตันติเวชกุล (2543,น.2) ที่สรุปความหมายของเศรษฐกิจพอเพียง คือ หัน กลับมายึดเส้นทางสายกลางในการดำเนินชีวิต เป็นพื้นฐานของความมั่นคงในการดำรงชีวิตที่ส่งผลให้ สามารถพึ่งตนเองได้ โดยใช้หลักการพึ่งตนเอง 5 ประการ คือ

1) *ด้านจิตใจ* คือการทำตนให้เป็นที่พึ่งของตนเอง มีจิตใจเข้มแข็ง และมีจิตสำนึกที่ดี สร้างสรรค์ให้ตนเองและชาติโดยรวม มีจิตใจเอื้ออาทร ประณีประนอม ซื่อสัตย์สุจริต เห็นประโยชน์ ส่วนรวมเป็นที่ตั้ง ดังกระแสพระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เกี่ยวกับการพัฒนาคน ความว่า “...บุคคลต้องมีรากฐานทางจิตใจที่ดี คือ ความหนักแน่นมั่นคงในสุจริตธรรมและความมุ่งมั่น ที่จะปฏิบัติหน้าที่ให้จนสำเร็จ ทั้งต้องมีกุศโลบายหรือวิธีการอันแยบยลในการปฏิบัติงาน ประกอบ พร้อมด้วยจึงจะสัมฤทธิ์ผลที่แน่นอน และบังเกิดประโยชน์อันยั่งยืนแก่ตนเองและแผ่นดิน...”

2) *ด้านสังคม* แต่ละชุมชนต้องช่วยเหลือเกื้อกูลกัน โดยเชื่อมโยงกันเป็นเครือข่าย ชุมชนที่เข้มแข็งอิสระ ดังกระแสพระราชดำรัสความว่า “...เพื่อให้งานรุดหน้าไปพร้อมเพรียงกัน ไม่ลดหลั่น จึงขอให้ทุกคนพยายามที่จะทำงานในหน้าที่อย่างเต็มที่ และให้มีการประชาสัมพันธ์ให้ดี เพื่อให้งานทั้งหมดเป็นงานที่เกื้อหนุนสนับสนุนกัน...”

3) *ด้านทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม* ให้ใช้และจัดการอย่างฉลาดพร้อมทั้ง การเพิ่มมูลค่าโดยยึดหลักการของความยั่งยืนและเกิดประโยชน์สูงสุด ดังกระแสพระราชดำรัสความว่า “...ถ้ารักษาสิ่งแวดล้อมให้เหมาะสมนี้กว่าอยู่ได้อีกหลายร้อยปี ถึงเวลานั้นลูกหลานของเราก็อาจหาวิธี แก้ปัญหาต่อไป เป็นเรื่องของเขา ไม่ใช่เรื่องของเรา แต่เราก็ทำได้ ด้รักษาสิ่งแวดล้อมไว้ให้พอสมควร...”

4) *ด้านเทคโนโลยี* จากสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว เทคโนโลยีที่เข้า มาใหม่มีทั้งดีและไม่ดี จึงควรต้องแยกแยะบนพื้นฐานของภูมิปัญญาชาวบ้านและเลือกใช้เฉพาะที่

สอดคล้องกับความต้องการของสภาพแวดล้อม ภูมิประเทศ สังคมไทยและควรพัฒนาเทคโนโลยีจาก ภูมิปัญญาของเราเอง ดังกระแสพระราชดำรัส ความว่า “...การเสริมสร้างสิ่งที่ชาวบ้านชาวชนบทขาด แคลนและต้องการ คือความรู้ในด้านเกษตรกรรมโดยใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่เป็นสิ่งที่เหมาะสม...” “... การใช้เทคโนโลยีอย่างใหญ่โตเต็มรูปหรือเต็มขนาดในงานอาชีพของประเทศย่อมจะมีปัญหา...”

5) *ด้านเศรษฐกิจ* แต่เดิมนักพัฒนามักมุ่งที่การเพิ่มรายได้ และไม่มี การมุ่งที่การลดรายจ่าย ในเวลาเช่นนี้จะต้องปรับทิศทางใหม่ คือ จะต้องมุ่งลดรายจ่ายก่อนเป็นสำคัญและยึดหลักพออยู่พอกินพอใช้และสามารถอยู่ได้ด้วยตนเองในระดับเบื้องต้น ดังกระแสพระราชดำรัส ความว่า “...การที่ต้องการให้ทุกคนพยายามที่จะหาความรู้และสร้างตนเองให้มั่นคงนี้ เพื่อตนเอง เพื่อที่จะให้ตัวเองมีความจำเป็นอยู่ที่ก้าวหน้าที่มีความสุขพอกินเป็นขั้นหนึ่งและขั้นต่อไปก็คือให้มีเกียรติว่า ยืนได้ด้วยตนเอง...” “...หากพวกเราร่วมมือร่วมใจกัน ทำสักเศษหนึ่งส่วนสี่ประเทศชาติของเรา ก็สามารถรอดพ้นจากวิกฤติได้...”

หลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงจึงนับได้ว่าเป็นปรัชญาที่ชี้ถึงแนวทางการดำรงชีวิตและปฏิบัติตนของประชาชนทุกระดับตั้งแต่ครอบครัว ชุมชน จนถึงระดับรัฐทั้งในการดำรงชีวิตประจำวัน การพัฒนาและบริหารประเทศ ให้ดำเนินไปในทางสายกลาง โดยเฉพาะการพัฒนาเศรษฐกิจเพื่อให้ก้าวหน้าต่อการเปลี่ยนแปลงของโลก

1.3 หลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง

ปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง เป็นแนวทางการดำเนินชีวิตและวิถีปฏิบัติที่ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช มีพระราชดำรัสชี้แนะแก่พสกนิกรชาวไทยมาโดยตลอด ทรงเน้นย้ำแนวทางพัฒนาที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานของทางสายกลาง และความไม่ประมาท โดยคำนึงถึง ความพอประมาณ ความมีเหตุผลการสร้างภูมิคุ้มกันในตัวที่ดี ตลอดจนใช้ความรู้ และคุณธรรมเป็น พื้นฐานในการดำรงชีวิต การป้องกันให้รอดพ้นจากวิกฤติและให้สามารถดำรงอยู่ได้อย่างมั่นคงและ ยั่งยืนภายใต้ความเปลี่ยนแปลงในทุก ๆ ด้าน

“เศรษฐกิจพอเพียง” เป็นปรัชญาที่ชี้ถึงแนวทางการดำรงอยู่และปฏิบัติตนของ ประชาชนในทุกระดับตั้งแต่ระดับครอบครัว ระดับชุมชน จนถึงระดับรัฐ ทั้งในการพัฒนา และบริหาร ประเทศให้ดำเนินไปในทางสายกลาง โดยเฉพาะการพัฒนาเศรษฐกิจเพื่อให้ก้าวทันต่อยุคโลกาภิวัตน์ ความพอเพียง หมายถึง ความพอประมาณ ความมีเหตุผล รวมถึงความจำเป็นที่จะต้องมีการ ภูมิคุ้มกันในตัวที่ดีพอสมควรต่อการมีผลกระทบใด ๆ อันเกิดจากการเปลี่ยนแปลงทั้งภายนอกและ ภายใน ทั้งนี้จะต้องอาศัยความรู้ ความรอบคอบ และความระมัดระวังอย่างยิ่งในการนำวิชาการ ต่าง ๆ มาใช้ในการวางแผนและการดำเนินการทุกขั้นตอน และขณะเดียวกันจะต้องเสริมสร้างพื้นฐาน จิตใจของคนในชาติโดยเฉพาะเจ้าหน้าที่ของรัฐ นักทฤษฎีและนักธุรกิจในทุกระดับ ให้มีสำนึกใน คุณธรรม ความซื่อสัตย์สุจริต และให้มีความรอบรู้ที่เหมาะสมดำเนินชีวิตด้วยความอดทน ความเพียร

มีสติ ปัญญา และความรอบคอบ เพื่อให้สมดุล และพร้อมต่อการรองรับการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว และกว้างขวาง ทั้งด้านวัตถุ สังคม สิ่งแวดล้อม และวัฒนธรรมจากโลกภายนอกได้เป็นอย่างดี

1.4 องค์ประกอบปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง

ปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงนับเป็นแนวทางปฏิบัติเพื่อให้ชีวิตดำเนินไปในทางสายกลางที่เหมาะสมสอดคล้องกับวิถีความเป็นอยู่อันเรียบง่ายของคนไทย ซึ่งสามารถนำมาประยุกต์ใช้ให้เหมาะสมกับประชาชนทุกระดับ ทั้งระดับบุคคล ครอบครัว ชุมชน องค์กร และระดับประเทศได้ โดยมีคุณลักษณะที่สำคัญดังนี้

1) **ความพอประมาณ** หมายถึง ความพอดีต่อความจำเป็นและเหมาะสมกับฐานะของตนเอง สังคม สิ่งแวดล้อม รวมทั้งวัฒนธรรมในแต่ละท้องถิ่น ไม่มากเกินไป ไม่น้อยเกินไป และต้องไม่เบียดเบียนตนเองและผู้อื่น

2) **ความมีเหตุผล** หมายถึง การตัดสินใจดำเนินการเรื่องต่างๆ อย่างมีเหตุผลตามหลักวิชาการ หลักกฎหมาย หลักศีลธรรม จริยธรรม และวัฒนธรรมที่ดีงาม คิดถึงปัจจัยที่เกี่ยวข้องอย่างถ่วงถ่วง โดยคำนึงถึงผลที่คาดว่าจะเกิดขึ้นจากการกระทำนั้นๆ อย่างรอบคอบ

3) **ภูมิคุ้มกันในตัวที่ดี** หมายถึง การเตรียมตัวให้พร้อมรับผลกระทบและการเปลี่ยนแปลงในด้านเศรษฐกิจ สังคม สิ่งแวดล้อม และวัฒนธรรม เพื่อให้สามารถปรับตัวและรับมือได้อย่างทันที่

โดยมีเงื่อนไขของการตัดสินใจและดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ ให้อยู่ในระดับพอเพียง 2 ประการ ดังนี้

เงื่อนไขความรู้ ประกอบด้วย ความรอบรู้เกี่ยวกับวิชาการต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องรอบด้าน ความรอบคอบที่จะนำความรู้เหล่านั้นมาพิจารณาให้เชื่อมโยงกันเพื่อประกอบการวางแผนและความระมัดระวังในการปฏิบัติ

เงื่อนไขคุณธรรม ที่จะต้องเสริมสร้าง ประกอบด้วย มีความตระหนักในคุณธรรม มีความซื่อสัตย์สุจริตมีความอดทน มีความเพียรใช้สติปัญญาในการดำเนินชีวิต

แนวทางปฏิบัติ/ ผลที่คาดว่าจะได้รับจากการนำปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงมาประยุกต์ใช้ คือ การพัฒนาที่สมดุลและยั่งยืน พร้อมรับต่อการเปลี่ยนแปลงในทุกด้าน ทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคม สิ่งแวดล้อม ความรู้และเทคโนโลยี

การประยุกต์ใช้ปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงกับการพัฒนาการเกษตรในชุมชน เพื่อไปสู่ความสามารถในการพึ่งพาตนเองและการแก้ไขปัญหาความยากจน จะต้องดำเนินการเป็นขั้นตอนใน 3 ระดับ คือ

1) **ระดับจิตสำนึก** สมาชิกในชุมชนมีความเข้าใจในปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง ตระหนักถึงความสุขและความพอใจ ในการใช้ชีวิตอย่างพอดี มีความพอเพียง คือ ดำเนินชีวิตอย่าง

สมณะ ประกอบอาชีพหาเลี้ยงตนเองได้อย่างถูกต้อง ไม่โลภและไม่เบียดเบียนผู้อื่น โดยยึดหลักการใช้ชีวิตบนพื้นฐานของการรู้จักตนเอง และพึ่งพาซึ่งกันและกันโดยลดความต้องการส่วนตัว แต่มุ่งทำประโยชน์เพื่อส่วนรวม

2) ระดับปฏิบัติ เป็นแนวทางปฏิบัติเพื่อให้เกิดการพึ่งพาตนเอง แบ่งเป็น 4 ขั้นตอน คือ

(1) *การอยู่อย่างพึ่งตนเอง* โดยเริ่มจากครอบครัว จำเป็นต้องมีการบริหารจัดการอย่างพอดี ประหยัด ไม่ฟุ่มเฟือย ช่วยตนเองได้ รู้จักใช้ความสามารถของตน เพื่อก่อให้เกิดประโยชน์สูงสุด

(2) *การอยู่อย่างพอเพียง* ดำเนินชีวิตโดยยึดหลักทางสายกลางอยู่อย่างมีความสุขโดยไม่รู้สึกขาดแคลนหรือต้องเบียดเบียนผู้อื่น ไม่มีหนี้สินที่เกินฐานะ เป็นการทำเกษตรแบบปลูกพืชทุกอย่างให้พอมีพอกินพออยู่ เพื่อลดค่าใช้จ่ายที่ไม่จำเป็น หากเหลือจึงขายและขยายพันธุ์ รวมทั้งสร้างความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างบุคคล โดยการช่วยเหลือลงแรงกันแทนการใช้เครื่องจักรทุ่นแรงขนาดใหญ่

(3) *การอยู่ร่วมกันอย่างเอื้ออาทร* มีความคิดที่จะแบ่งปันผู้อื่น ลดความเห็นแก่ตัว และสร้างความพอเพียงให้เกิดขึ้นในจิตใจเป็นพื้นฐานทำให้เกิดการรวมกลุ่ม และสร้างเครือข่ายทางสังคม

(4) *การอยู่ดียั่งยืนด้วยการเรียนรู้* พัฒนาตนเองโดยการเรียนรู้จากธรรมชาติและประสบการณ์ การแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกับผู้อื่น การสืบทอดและสืบสานภูมิปัญญาท้องถิ่นและพัฒนาให้เป็นสังคมที่ยั่งยืนโดยใช้คุณธรรมและวัฒนธรรมเป็นตัวนำทาง

3) ระดับปฏิเวธ (ผลที่ดีจากการปฏิบัติ) ชุมชนมีการพัฒนาชีวิตและจิตใจของตนเองให้ดีขึ้น มีการรวมกลุ่มทำประโยชน์ เสียสละเพื่อส่วนรวม โดยเริ่มจากการพัฒนาจิตใจ มีคุณธรรม เพื่อให้เกิดความพอเพียงในระดับครอบครัว ชุมชน และสังคม

1.5 การจัดระดับเศรษฐกิจพอเพียง

การดำเนินชีวิตในระบบเศรษฐกิจพอเพียงตามแนวพระราชดำริ สามารถแบ่งได้เป็น 2 ระดับ คือ

1) เศรษฐกิจพอเพียงระดับบุคคลทั่วไป เป็นความสามารถในการดำรงชีวิตอย่างไม่เดือดร้อน มีความเป็นอยู่อย่างพอประมาณตนตามฐานะ ตามอัตภาพ และที่สำคัญไม่หลงใหลตามกระแสวัตถุนิยมมีอิสรภาพในการประกอบอาชีพเดินทางสายกลาง ทำกิจกรรมลดรายจ่ายและเพิ่มรายได้ สามารถพึ่งพาตนเองได้

2) เศรษฐกิจพอเพียงระดับเกษตรกร เป็นเศรษฐกิจเพื่อการเกษตรที่เน้นการพึ่งพาตนเอง เกษตรกรจะใช้ความรู้ความสามารถในการบริหารจัดการที่ดินโดยเฉพาะแหล่งน้ำ และกิจกรรมการเกษตรด้วยตนเอง เช่น การนำเรื่องทฤษฎีใหม่ขั้นที่หนึ่ง : การจัดการพื้นที่การผลิตและ

ทรัพยากรธรรมชาติบนฐานความพอเพียงในไร่นา ให้มีความหลากหลายของกิจกรรมการเกษตรที่จำเป็นต่อพื้นฐานการดำรงชีวิตได้แก่ ข้าว พืชผักผลไม้ บ่อปลา สัตว์ปีก ฯลฯ มีกิจกรรมเกื้อกูลกัน กิจกรรมเสริมรายได้ ใช้แรงงานในครอบครัวทำงานอย่างเต็มที่ ลดต้นทุนในการผลิต ตลอดจนการผสมผสานกิจกรรมการปลูกพืช เลี้ยงสัตว์ ประมงและแปรรูป ในไร่นาให้เกิดประโยชน์สูงสุด

2. แนวคิดทฤษฎีเกี่ยวกับการเรียนรู้

การเรียนรู้เป็นพื้นฐานของการดำเนินชีวิต มนุษย์มีการเรียนรู้ตั้งแต่แรกเกิดจนถึงก่อนตาย จึงมีคำกล่าวเสมอว่า "No one too old to learn" หรือ ไม่มีใครแก่เกินที่จะเรียน การเรียนรู้จะช่วยให้พัฒนาคุณภาพชีวิตได้เป็นอย่างดี

2.1 ความหมายของการเรียนรู้

พรทิพย์ อุดมลิน (2555) อธิบายว่า การเรียนรู้ หมายถึง การปรับเปลี่ยนทัศนคติ แนวคิดและการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมที่ค่อนข้างถาวร ทั้งภายนอกที่บุคคลแสดงออกมา และศักยภาพซึ่งเป็นพฤติกรรมภายในที่มีได้แสดงออกมา โดยอาศัยกระบวนการที่หลากหลาย ซึ่งอาจเป็นการเผชิญสถานการณ์ที่ไม่ได้เป็นสัญญาชาติญาณ ประสบการณ์ การปฏิบัติหรือการฝึกฝน

กรมส่งเสริมการเกษตร (2556,น.3) ให้ความหมาย การเรียนรู้ (Learning) หมายถึง การปรับเปลี่ยนทัศนคติ แนวคิดและพฤติกรรมจากการได้รับประสบการณ์ที่เกษตรกรมีปฏิสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อม หรือจากการฝึกหัด อาจปรับเปลี่ยนไปในทางที่ดีหรือไม่ดี แต่การเรียนรู้ในงานส่งเสริมการเกษตร ควรปรับเปลี่ยนเกษตรกรไปในทางที่ดีขึ้น มีความรู้เพิ่มขึ้น

นอกจากนี้ พรทิพย์ อุดมลิน (2555) อธิบายเพิ่มเติมอีกว่า จากความหมายของการเรียนรู้ข้างต้น สามารถแยกกล่าวเป็นประเด็นสำคัญได้ 4 ประการ ดังนี้

1) การปรับเปลี่ยนทัศนคติและแนวคิด แสดงว่า ผลของการเรียนรู้ อาจอยู่ในรูปของการปรับเปลี่ยนทัศนคติหรือแนวคิด ที่มีใช้การกระทำ เช่น ก่อนการเรียนรู้ อาจจะไม่ชอบ แต่เมื่อเรียนรู้แล้ว อาจจะเป็นชอบ ก็ได้ หรือเดิมไม่มีความรู้ในแนวคิดเรื่องนั้น หลังจากเรียนรู้แล้ว ก็มีความรู้ในแนวคิดดังกล่าว

2) การเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมและศักยภาพ แสดงว่า ผลที่เกิดจากการเรียนรู้ อาจอยู่ในรูปของพฤติกรรมภายนอก ซึ่งเป็นการกระทำที่สังเกตได้ โดยพิจารณาจากการที่บุคคลสามารถทำในสิ่งหรือเรื่องที่ไม่เคยทำมาก่อนการเรียนรู้ นั้น หรือ อาจอยู่ในรูปของพฤติกรรมภายในที่ไม่ได้แสดงออกมาทันทีทันใด ซึ่งเป็นการเปลี่ยนแปลงศักยภาพที่แฝงอยู่ในบุคคลที่อาจจะกระทำการต่าง ๆ หรือแสดงออกต่อไปในอนาคต ก็ได้

3) การเปลี่ยนแปลงค่อนข้างถาวร หมายความว่า ทศนคติและแนวคิดที่ปรับเปลี่ยน หรือพฤติกรรมและศักยภาพที่เปลี่ยนแปลงไปนั้น ไม่ได้เกิดขึ้นในช่วงสั้น หรือเพียงชั่วคราว และในขณะเดียวกันก็ไม่ได้คงที่ถาวรตลอดไป แต่อาจจะมีการปรับเปลี่ยนหรือเปลี่ยนแปลงต่อไป ถ้าได้รับการเรียนรู้ใหม่

4) การปรับเปลี่ยนหรือเปลี่ยนแปลงเป็นผลมาจากกระบวนการที่หลากหลาย ซึ่งอาจเกิดจากการได้การเผชิญสถานการณ์ที่ไม่ได้เป็นสัญชาตญาณ หรือไม่ใช่การเปลี่ยนแปลงที่เกิดจากการตอบสนองตามสัญชาตญาณ ฤทธิ์ของยา หรือสารเคมี หรือปฏิกิริยาสะท้อนตามธรรมชาติของมนุษย์ แต่อาจเกิดจากการมีประสบการณ์ในเรื่องที่เรียนรู้ หรือการปฏิบัติหรือการฝึกฝน จนเกิดการพัฒนามาเป็น ความรู้ ทักษะ แนวคิด จนเกิดการเปลี่ยนแปลงเป็นพฤติกรรมหรือศักยภาพใหม่

2.2 ปัจจัยสำคัญของการเรียนรู้

พรทิพย์ อุดมสิน (2555) กล่าวว่า ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการเรียนรู้ แบ่งเป็นประเภทใหญ่ ๆ ได้ 2 ประเภท สรุปได้ดังนี้

1) ปัจจัยภายใน ประกอบด้วย

- (1) ตัวผู้เรียนและตัวแปรที่เกี่ยวข้องกับผู้เรียน ได้แก่ วุฒิภาวะและความพร้อม อายุ เพศ ประสบการณ์ สติปัญญา อารมณ์ สมรรถวิสัย ความบกพร่องทางร่างกายและการจูงใจ
- (2) บทเรียนและตัวแปรที่เกี่ยวข้องกับบทเรียน ได้แก่ ความยากง่าย ความจำเป็นสำหรับชีวิตของผู้เรียน ความหมายหรือประโยชน์ ความยาว ความสอดคล้องหรือขัดแย้งกับความรู้เดิม
- (3) วิธีเรียนและการถ่ายโอนการเรียนรู้ การเรียนรู้ต้องอาศัยเทคนิควิธีการเรียนรู้ที่ดี และมีการถ่ายโอน โดยการนำเอาความรู้หรือประสบการณ์เดิมมาช่วยให้การเรียนรู้สิ่งใหม่ง่ายขึ้นหรือดีขึ้น
- (4) ผู้สอนและตัวแปรที่เกี่ยวข้องกับผู้สอน ได้แก่ บุคลิกภาพ คุณวุฒิ ความรู้ความสามารถในเนื้อหาที่สอน เทคนิควิธีการสอน การใช้สื่อการสอน การประเมินผลและการป้อนกลับข้อมูล อนึ่ง ปัจจัยนี้จะไม่มีอิทธิพลต่อการเรียนรู้ในกรณี que ผู้เรียนเรียนรู้ด้วยตนเอง
- (5) สภาพแวดล้อมในขณะที่เรียนรู้ ได้แก่ สภาพแวดล้อมทางกายภาพ ที่ช่วยอำนวยความสะดวกให้ผู้เรียนเกิดการเรียนรู้ที่ดี เช่น โต๊ะ ม้านั่งที่ได้ขนาดพอเหมาะกับผู้เรียน แสงสว่าง และอุณหภูมิเหมาะสม เป็นต้น และสภาพแวดล้อมทางจิตภาพ ซึ่งเป็นบรรยากาศที่ช่วยให้ผู้เรียนสบายใจ เช่น รู้สึกว่าตนเป็นที่ยอมรับของผู้สอนและเพื่อน เป็นต้น

2) ปัจจัยภายนอก ประกอบด้วย

- (1) สังคมและวัฒนธรรม การเรียนรู้ของบุคคลจะได้รับอิทธิพลมาจากปัจจัยต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับสภาพแวดล้อมทางสังคมและวัฒนธรรมที่บุคคลอาศัยอยู่ด้วย บทบาทของบุคคลแต่ละคน หรือความเข้าใจในตนเองในสังคม เช่น ชั้นทางสังคม หรือสถานภาพ และวัฒนธรรมเฉพาะของบุคคลที่มีอยู่ จะมีอิทธิพลต่อการเรียนรู้ของบุคคล นอกจากนั้นความสะดวกในการสื่อสารและการคมนาคม

ทำให้เกิดการกระจายข่าวสารอย่างรวดเร็วทั้งข่าวสารที่เป็นประโยชน์และไม่เป็นประโยชน์ต่อการเรียนรู้ นอกจากนี้ ความรู้สมัยใหม่อาจมีความสอดคล้องหรือขัดแย้งกับวัฒนธรรมของผู้เรียน ทำให้เกิดการเรียนรู้ การประยุกต์หรือการไม่ยอมรับได้ทั้งสองทาง

(2) *เศรษฐกิจ* การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจมีผลต่อการเรียนรู้การเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของผู้เรียน โดยเฉพาะเกษตรกรจะสนใจที่จะเรียนรู้ในสิ่งที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ เช่น สนใจที่จะเรียนรู้พันธุ์ใหม่ที่ให้ผลผลิตสูง ซึ่งเกษตรกรคาดว่าจะมีผลต่อรายได้ของเกษตรกร เป็นต้น

(3) *การเมือง* นโยบายหรือกฎระเบียบจากภาครัฐ บางครั้งเป็นอุปสรรคต่อการเรียนรู้ เช่น ส่งเสริมให้เกษตรกรปลูกพืชเชิงเดี่ยว จนเกิดปัญหาสินค้าล้นตลาด เป็นต้น

ในขณะที่ กรมส่งเสริมการเกษตร (2556, น.25-26) อธิบายถึง ปัจจัยสำคัญของการเรียนรู้ ว่าประกอบด้วย

1) *ตัวผู้เรียน (Learner)* หมายถึง เกษตรกร องค์กรเกษตรกร วิสาหกิจชุมชนและเครือข่าย จะต้องไม่ปิดตัวเองสำหรับการเรียนรู้ในด้านต่างๆ เพื่อนำมาสู่การพัฒนาสมาชิกและองค์กร ซึ่งเกษตรกร กลุ่มและองค์กรจะต้องกำหนดให้ชัดเจนว่าจะเรียนรู้อะไร มีเป้าหมายเพื่ออะไร แหล่งเรียนรู้ วิธีการเรียนรู้ และวิธีการประเมินความก้าวหน้าการเรียนรู้ของเกษตรกร กลุ่มและองค์กร ซึ่งสามารถทำได้ด้วยตนเองหรือขอความร่วมมือช่วยเหลือจากผู้อื่น

2) *สิ่งเร้าหรือสถานการณ์ที่เป็นตัวกระตุ้น (Stimulus Situation)* หมายถึง สิ่งแวดล้อมต่างๆ ที่เข้ามากระทบและทำให้เกิดการอยากเรียนรู้ซึ่งอาจเป็นสถานการณ์ที่พบเห็นหรือได้รับรู้เทคโนโลยีเป็นประโยชน์หรือนำมาปรับประยุกต์ใช้กับกิจกรรมที่ทำอยู่ ตลอดจนความเปลี่ยนแปลงของสถานการณ์ต่าง ๆ

3) *ปฏิกิริยาตอบสนอง (Response)* หมายถึง ปฏิบัติการของเกษตรกร กลุ่มหรือองค์กรที่ได้จากการเรียนรู้จากประสบการณ์ที่เป็นรูปธรรม จนทำให้เกิดการพัฒนาองค์ความรู้และประสบการณ์เดิมเพื่อสร้างเป็นองค์ความรู้ใหม่ๆ ให้กับเกษตรกร กลุ่มหรือองค์กร

2.3 กระบวนการเรียนรู้

กรมส่งเสริมการเกษตร (2556) ให้ความหมาย กระบวนการเรียนรู้ (Learning process) หมายถึง การดำเนินการอย่างเป็นขั้นตอน หรือการใช้วิธีการต่าง ๆ ที่ช่วยให้เกษตรกรเกิดการเรียนรู้ เกิดความรู้และความเข้าใจในสิ่งต่าง ๆ โดยในการจัดกระบวนการเรียนรู้ เน้นการยึดเกษตรกรเป็นศูนย์กลาง การดำเนินการจัดกระบวนการเรียนรู้ที่ให้เกษตรกรมีส่วนร่วมในกระบวนการเรียนรู้ทุกขั้นตอนตั้งแต่การออกแบบการเรียนรู้ การจัดการเรียนรู้ และการประเมินผลการจัดการเรียนรู้ เพื่อตอบสนองหรือเพื่อให้บรรลุเป้าหมายของเกษตรกร

ลักษณะของกระบวนการเรียนรู้ที่ยึดเกษตรกรเป็นศูนย์กลาง มีลักษณะดังนี้

- 1) เป็นกระบวนการต่อเนื่องตลอดชีวิต เพราะเกษตรกรจำเป็นต้องเรียนรู้เสมอ เพื่อพัฒนาชีวิตจิตใจของตนเอง
- 2) เป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นได้ทั้งการคิด วิเคราะห์สถานการณ์ วางแผนในการแก้ไขปัญหาและพัฒนา ดำเนินการตามแผนรวมถึงประเมินผลเพื่อนำไปสู่การแก้ปัญหาได้ด้วยตนเอง
- 3) เป็นกระบวนการที่เกษตรกรใช้ในการสร้างความเข้าใจหรือการสร้างความหมายของสิ่งต่าง ๆ ให้แก่ตนเอง ดังนั้น กระบวนการเรียนรู้มิใช่เป็นเพียงการรับข้อมูลหรือประสบการณ์เท่านั้น แต่เป็นกระบวนการของการจัดการและใช้ประโยชน์จากข้อมูลและประสบการณ์
- 4) เป็นกระบวนการทางสังคม เนื่องจากเกษตรกรอยู่ในสังคมที่มีการปฏิสัมพันธ์กันตลอดเวลา การพบปะ พูดคุย แลกเปลี่ยน จึงสามารถกระตุ้นให้เกิดการเรียนรู้ ขยายมุมมองและขอบเขตของความรู้ ซึ่งเกิดขึ้นได้ตลอดเวลา สถานที่ ทั้งในครอบครัว ชุมชน และในแปลง ฯลฯ
- 5) เป็นกระบวนการที่สอดคล้องกับวิถีชีวิต บริบทสังคม สิ่งแวดล้อม และวัฒนธรรมของเกษตรกร
- 6) เป็นกระบวนการสร้างความเปลี่ยนแปลง โดยกระตุ้นให้เกษตรกรสนใจแสวงหาความรู้ เกิดความใฝ่รู้ เรียนรู้ รวมทั้งไม่ตัดสินสิ่งต่างๆ จากปรากฏการณ์ที่เห็นก่อนที่จะคิดใคร่ครวญถึงสาเหตุ ที่มาที่ไป และปัจจัยเงื่อนไขต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง เมื่อเกษตรกรสามารถสร้างความรู้ขึ้นใช้เองได้ค้นพบสิ่งที่เป็นความจริงด้วยตนเอง จะสามารถคิดด้วยความรู้สึกอิสระโดยปราศจากความกลัว (เกิดปัญญา) และกล้าที่จะเปลี่ยนแปลงทั้งภายในและภายนอก คือการเปลี่ยนแปลงภายใน ได้แก่ ปริมาณความรู้ ความคิด ทักษะ ค่านิยม จิตสำนึก เป็นต้น ส่วนการเปลี่ยนแปลงภายนอก ได้แก่ พฤติกรรม ทักษะ และความชำนาญ เป็นต้น

การเรียนรู้แบบมีส่วนร่วม

พรทิพย์ อุดมสิน (2555) ได้อธิบายการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วมไว้หลายประเด็น ดังนี้

ความหมาย การเรียนรู้แบบมีส่วนร่วม (participatory learning) เป็นการเรียนรู้ที่ยึดผู้เรียนเป็นศูนย์กลาง โดยเปิดโอกาสให้ผู้เรียนมีส่วนร่วมในการแสดงความคิดเห็น ตัดสินใจเลือกบทเรียนที่ต้องการเรียนรู้ มีส่วนร่วมในจัดกิจกรรมการเรียนรู้ทุกขั้นตอน ฝึกปฏิบัติการวางแผน การทำกิจกรรมการเรียนรู้ร่วมกันและทำรายงานผลการเรียนรู้

แนวคิด การเรียนรู้ของบุคคลเป็นกระบวนการสร้างความรู้ด้วยตัวของผู้เรียนเอง โดยมีวิทยากรหรือผู้สอนจัดกระบวนการเรียนการสอนที่เอื้ออำนวยให้เกิดการสร้างความรู้มากกว่าการถ่ายทอดความรู้จากวิทยากรสู่ผู้เรียนแต่เพียงอย่างเดียว ดังนั้นกระบวนการสร้างความรู้จึงต้องอ้างอิงจากประสบการณ์ของผู้เรียน โดยผู้เรียนเป็นฝ่ายกระทำ อันจะทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงไปสู่การเรียนรู้ใหม่อย่างต่อเนื่อง (พลวัตของการเรียนรู้) เป็นการเรียนรู้ที่เกิดจากปฏิสัมพันธ์ระหว่างผู้เรียน

ด้วยกันเองและระหว่างผู้เรียนกับผู้สอน ทำให้เกิดการขยายตัวของเครือข่ายความรู้ที่ทุกคนมีอยู่ ออกไปอย่างกว้างขวาง โดยอาศัยการแสดงออกทางการพูดและการเขียนเป็นเครื่องมือในการ แลกเปลี่ยนการวิเคราะห์ และสังเคราะห์ความรู้

หลักการสำคัญของการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วม หลักการสำคัญของการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วม คือ การผสมผสานระหว่างการเรียนรู้เชิงประสบการณ์กับกระบวนการ เพราะในแต่ละ องค์ประกอบของวงจรการเรียนรู้เชิงประสบการณ์นั้น ผู้เรียนแต่ละคนซึ่งมีประสบการณ์ติดตัวมา จะสามารถใช้ประสบการณ์ของตนเองให้เกิดประโยชน์สูงสุด หรือแลกเปลี่ยนความคิดเห็น ตลอดจน ทดลองใช้ความรู้ที่เรียนมาไปสู่การปฏิบัติได้ดีนั้นต้องผ่านกระบวนการกลุ่ม ฉะนั้นการให้ผู้เรียนได้ ทำงานเป็นกลุ่ม จะทำให้เกิดการแลกเปลี่ยนความรู้ซึ่งกันและกัน และช่วยกันทำงานให้บรรลุผลสำเร็จ ได้ด้วยดี

หลักการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วม ประกอบด้วย

1) การเรียนรู้เชิงประสบการณ์ เป็นการเรียนรู้ที่ผู้สอนมุ่งเน้นให้ผู้เรียนสร้างความรู้จาก ประสบการณ์เดิม มีลักษณะสำคัญ 5 ประการ ดังนี้

- (1) เป็นการเรียนรู้ที่อาศัยประสบการณ์ของผู้เรียน
- (2) ทำให้เกิดการเรียนรู้ใหม่ๆ ที่ท้าทายอย่างต่อเนื่อง และเป็นการเรียนรู้เชิงรุก (active learning) คือ ผู้เรียนต้องทำกิจกรรมตลอดเวลา ไม่ได้นั่งฟังการบรรยายอย่างเดียว
- (3) มีปฏิสัมพันธ์ระหว่างผู้เรียนด้วยกันเอง และระหว่างผู้เรียนกับผู้สอน
- (4) ปฏิสัมพันธ์ที่มีทำให้เกิดการขยายตัวของเครือข่ายความรู้ที่ทุกคนมีอยู่ออกไป อย่างกว้างขวาง
- (5) อาศัยการสื่อสารทุกรูปแบบ เช่น การพูด หรือการเขียน การวาดรูป การแสดง บทบาทสมมติ ซึ่งเอื้ออำนวยให้เกิดการแลกเปลี่ยน การวิเคราะห์ และสังเคราะห์การเรียนรู้

2) กระบวนการกลุ่ม จะช่วยทำให้ผู้เรียนเกิดการเรียนสูงสุด ซึ่งเกิดจากการมีส่วนร่วม สูงสุดและทำให้การบรรลุงานสูงสุด สำหรับการมีส่วนร่วมสูงสุดของผู้เรียน ขึ้นอยู่กับการออกแบบ กลุ่ม ซึ่งมีตั้งแต่กลุ่มเล็กสุด คือ 2 คนจนกระทั่งกลุ่มใหญ่ ซึ่งกลุ่มแต่ละประเภทมีข้อดีและข้อจำกัด ต่างกัน ผู้เรียนทุกคนควรมีส่วนร่วมในทุกกิจกรรมของแต่ละองค์ประกอบ ฉะนั้นผู้สอนจึงต้อง พิจารณาตามจำนวนผู้เรียน ส่วนการจะทำให้กลุ่มผู้เรียนบรรลุงานสูงสุดได้ขึ้นอยู่กับการออกแบบ งาน ซึ่งเป็นกิจกรรมที่ผู้สอนจะต้องจัดทำเป็นใบงานที่กำหนดให้กลุ่ม หรือผู้เรียนทำกิจกรรมให้บรรลุ ตามวัตถุประสงค์การเรียนรู้ในแผนการสอน

การออกแบบงาน ซึ่งมีองค์ประกอบที่สำคัญของการกำหนดงาน 3 ประการ ดังนี้

- 1) การกำหนดกิจกรรมที่ชัดเจน ระบุว่า จะให้ผู้เรียนแบ่งกลุ่มกันอย่างไร เพื่อทำ อะไร ใช้เวลามากน้อยแค่ไหน เมื่อบรรลุงานแล้วจะให้ทำอะไรต่อ เช่น การเสนอผลงานหน้าชั้น

2) การกำหนดบทบาทของกลุ่มหรือสมาชิกให้ชัดเจน โดยทั่วไปกำหนดบทบาทในกลุ่มย่อยควรให้แต่ละกลุ่มมีบทบาทที่แตกต่างกัน เมื่อนำมารวมในกลุ่มใหญ่ จะเกิดการขยายการเรียนรู้ทำให้ใช้เวลาน้อยในการเรียนรู้และไม่น่าเบื่อ การกำหนดบทบาทในแต่ละกลุ่มให้ทำกิจกรรมยังรวมถึงการกำหนดบทบาทของสมาชิกในกลุ่มด้วย เช่น เล่นบทบาทสมมติ เป็นผู้สังเกตการณ์ หรือเป็นตัวแทนกลุ่มในการนำเสนอผลงานของกลุ่ม

3) การกำหนดโครงสร้างของงานที่ชัดเจน บอกรายละเอียดของกิจกรรมและบทบาทโดยทำเป็นกำหนดงานที่ผู้สอนแจ้งให้แก่ผู้เรียน หรือทำเป็นใบงานมอบให้กับกลุ่ม โดยจัดทำเป็นใบงานหรือใบชี้แจง ซึ่งการออกแบบใบงานหรือใบชี้แจง มีวัตถุประสงค์เพื่อให้กลุ่มทำงานสำเร็จโดยมีกรอบการทำงานที่ชัดเจน หรือสร้างเป็นตารางการวิเคราะห์ให้กลุ่ม

การเรียนรู้แบบบูรณาการ

พรทิพย์ อุดมสิน (2555) ได้อธิบายการเรียนรู้แบบบูรณาการไว้หลายประเด็น ดังนี้

ความหมายของการเรียนรู้แบบบูรณาการ เป็นการเรียนรู้ที่นำเอาศาสตร์สาขาวิชาต่าง ๆ ที่มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกันมาผสมผสานเข้าด้วยกันให้กลมกลืนเป็นเนื้อเดียวกัน หรืออาจจะผสมผสานวิธีการและการใช้สื่ออุปกรณ์เข้าด้วยกัน จนมีความสมบูรณ์ครบถ้วนในตัวเอง เพื่อให้ผู้เรียนสามารถนำมาใช้ประโยชน์ในชีวิตประจำวันได้อย่างถูกต้อง ส่งเสริมให้เกิดทักษะและความสามารถในการแก้ปัญหา

ความจำเป็นในการจัดการเรียนรู้แบบบูรณาการ มีดังนี้

1. ชีวิตจริงบูรณาการ การแก้ปัญหาจึงใช้ความรู้องค์รวม สิ่งที่เกิดขึ้นในชีวิตจริงไม่ได้จำกัดว่าจะเกี่ยวข้องกับสาขาวิชาใดสาขาวิชาหนึ่งโดยเฉพาะ หรือวิถีชีวิตจริงของบุคคลมีเรื่องราวต่าง ๆ ที่มีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน ไม่ได้แยกออกจากกันเป็นเรื่อง ๆ ตัวอย่าง เช่น การเกิดอุทกภัยเพียงเหตุการณ์เดียว แต่ก่อให้เกิดผลกระทบหลายอย่าง เช่น บ้านเรือนไร่นาเสียหาย ธุรกิจหยุดชะงัก โรงเรียนและสถานที่ต่าง ๆ ต้องหยุดงาน ก่อให้เกิดความเดือดร้อนหลายประการ ในการแก้ปัญหาต่าง ๆ เหล่านี้ จำเป็นจะต้องใช้ความรู้และทักษะจากหลาย ๆ สาขาวิชามาร่วมกันแก้ปัญหา ไม่มีหลักสูตรวิชาใดเพียงวิชาเดียวที่สำเร็จรูปและสามารถนำไปใช้แก้ปัญหาทุกอย่างที่เกิดขึ้นในชีวิตจริงได้ แต่การเรียนรู้เนื้อหาวิชาต่าง ๆ ในลักษณะเชื่อมโยงสัมพันธ์กัน จะช่วยให้ผู้เรียนเข้าใจถึงความสัมพันธ์ระหว่างวิชา และความสัมพันธ์ของวิชาต่าง ๆ เหล่านี้กับวิชาจริง

2. การเชื่อมโยงศาสตร์ทำให้เกิดการถ่ายโอนการเรียนรู้ การเรียนรู้ที่สัมพันธ์เชื่อมโยงความคิดรวบยอดจากหลาย ๆ สาขาวิชาเข้าด้วยกัน ทำให้เกิดการเรียนรู้ที่มีความหมาย มีประโยชน์หลายอย่าง ที่สำคัญที่สุดคือช่วยให้เกิดการถ่ายโอนการเรียนรู้ (transfer of learning) การจัดการเรียนรู้แบบบูรณาการจะช่วยให้ผู้เรียนเชื่อมโยงสิ่งที่เรียนเข้ากับชีวิตจริง โดยเรียนรู้ในสิ่งที่ใกล้ตัวแล้วขยายกว้างไกลตัวออกไป ทำให้ผู้เรียนจะเรียนรู้ได้ดีขึ้นและเรียนรู้อย่างมีความหมาย ในทางกลับกัน

ก็จะสามารถเชื่อมโยงเรื่องของชีวิตจริงภายนอกห้องเรียนเข้ากับสิ่งที่เรียนได้ ทำให้ผู้เรียนเข้าใจว่า สิ่ง ที่ตนเรียนมีประโยชน์หรือนำไปใช้จริงได้

3. สาระในหลักสูตรมีความซ้ำซ้อนและหลากหลาย หลักสูตรและการเรียนรู้แบบ บูรณาการมีประโยชน์ในการจัดความซ้ำซ้อนของเนื้อหาต่าง ๆ ในหลักสูตร ในปัจจุบันมีความรู้และ ข้อมูลต่าง ๆ เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว ทำให้มีเรื่องที่ต้องเรียนรู้เพิ่มขึ้นจำนวนมากภายในแต่ละปี จึงจำเป็นที่จะต้องเลือกสาระที่สำคัญและจำเป็นให้ผู้เรียนในเวลาที่เหมาะสม ทำให้การเรียนรู้แบบ บูรณาการโดยการนำเนื้อหาวิชาต่าง ๆ ที่ใกล้เคียงกัน หรือเกี่ยวข้องกัน มาเชื่อมโยงกัน เพื่อให้ผู้ เรียนรู้มีความหมาย ลดความซ้ำซ้อนเชิงเนื้อหาวิชา ลดเวลา แบ่งเบาภาระของผู้สอน มีความ สำคัญมากกว่าที่ต่างวิชาต่างเพิ่มเนื้อหาเข้าไปในหลักสูตรของตน

4. การตอบสนองพหุปัญญา การเรียนรู้แบบบูรณาการสามารถตอบสนองต่อ ความสามารถของผู้เรียนซึ่งมีหลายด้าน เช่น ภาษาศาสตร์ คณิตศาสตร์ การมองเห็นที่ ความคล่องของ ร่างกาย และความเคลื่อนไหวดนตรี สังคมหรือมนุษยสัมพันธ์และความรู้และความเข้าใจตนเอง ซึ่ง รวมเรียกว่า “พหุปัญญา” และสนองต่อความสามารถที่จะแสดงออกและตอบสนองทางอารมณ์

5. ความสอดคล้องกับทฤษฎีการสร้างความรู้โดยผู้เรียน การจัดการเรียนรู้แบบบูรณา การสอดคล้องกับทฤษฎีการสร้างความรู้โดยผู้เรียน (constructivism) ซึ่งกำลังได้รับความสนใจอย่าง กว้างขวางในวงการศึกษาขณะนี้กำลังแพร่หลายในปัจจุบัน

วัตถุประสงค์ของการเรียนรู้แบบบูรณาการ มีดังนี้

1. เพื่อให้ผู้เรียนได้รับสาระความรู้แบบองค์รวมที่เชื่อมโยงสัมพันธ์กันจากหลากหลาย สาขาวิชา
2. เพื่อให้ผู้เรียนได้ฝึกทักษะกระบวนการเรียนรู้ต่าง ๆ เช่น ทักษะกระบวนการกลุ่ม ทักษะการคิด ฯลฯ
3. เพื่อส่งเสริมความสามารถของผู้เรียนที่มีความแตกต่างกันในด้านต่าง ๆ ที่เรียกว่า พหุ ปัญญา
4. เพื่อให้ผู้เรียนสามารถแสวงหาความรู้จากแหล่งเรียนรู้ที่หลากหลายและนำความรู้ไป ปรับใช้ในชีวิตประจำวันได้

หลักการเรียนรู้แบบบูรณาการ การเรียนรู้แบบบูรณาการมีหลักการที่ควรพิจารณา ดังนี้

1. **เน้นผู้เรียนเป็นศูนย์กลางของการเรียนรู้** การจัดการกิจกรรมการเรียนรู้โดยเน้นผู้เรียน เป็นสำคัญ คือ กิจกรรมการเรียนรู้ใด ๆ จะต้องพิจารณาถึงการให้ผู้เรียนเป็นศูนย์กลางของการเรียนรู้ ไม่ใช่ผู้สอนหรือวิทยากรเป็นศูนย์กลาง

2. จัดประสบการณ์ตรงให้ฝึกปฏิบัติจริง เพราะผู้เรียนจะเรียนรู้ได้ดี เมื่อมีโอกาสได้ฝึกปฏิบัติจริง และเป็นเรื่องที่คุณเรียนได้มีประสบการณ์ตรงในเรื่องนั้น ๆ

3. จัดบรรยากาศส่งเสริมให้มีโอกาสและกล้าคิด กล้าทำ โดยเปิดโอกาสอำนวยความสะดวกให้ผู้เรียนได้แสดงออก พูดคุย ชักถามได้อย่างสะดวก

4. จัดกิจกรรมการเรียนรู้ให้ผู้เรียนร่วมคิด ทำ และทำงานเป็นกลุ่ม เพราะการเรียนรู้ที่ดี คือการสร้างกระบวนการมีส่วนร่วมให้แก่ผู้เรียนรู้ คือ ผู้เรียนได้คิด ได้แลกเปลี่ยนประสบการณ์และได้ทำงานร่วมกันเป็นกลุ่ม

5. จัดประสบการณ์การเรียนรู้ให้สามารถนำไปใช้จริงอย่างมีความสุข โดยเรื่องจัดการเรียนรู้ ควรจะเป็นเรื่องที่คุณเรียนสามารถนำไปปรับใช้ได้จริงในวิถีชีวิตอย่างมีความสุข หรือเป็นเรื่องที่ช่วยในการแก้ไขปัญหาที่คุณเรียนประสบอยู่ได้

6. เน้นปลูกจิตสำนึกค่านิยมความดี และสร้างวิสัยทัศน์ กิจกรรมการเรียนรู้ควรเน้นการปลูกจิตสำนึก ค่านิยมที่ดีงามถูกต้องแก่ผู้เรียนรู้ รวมถึงการสร้างวิสัยทัศน์ให้แก่ผู้เรียนรู้ด้วย

ลักษณะสำคัญของการเรียนรู้แบบบูรณาการ มีดังนี้

1. การบูรณาการเชิงเนื้อหาหรือบูรณาการระหว่างเนื้อหาวิชาต่าง ๆ เป็นการนำเนื้อหาสาระ ประเด็นความรู้ หรือองค์ความรู้ที่อาจจะมีลักษณะคล้ายคลึงกัน สัมพันธ์กัน หรือต่อเนื่องกัน มาเชื่อมโยงหรือบูรณาการเข้าด้วยกัน จะช่วยให้มีความเข้าใจในเนื้อหานั้นๆ ได้อย่างชัดเจนและครอบคลุมกัน ทั้งนี้เพื่อให้ผู้เรียนรู้เกิดความรู้ เจตคติ และการกระทำที่เหมาะสมกับความต้องการ ความสนใจและปัญหาที่สนใจ

2. การบูรณาการเชิงวิธีการ เป็นการนำเทคนิคและวิธีการเรียนรู้ที่หลากหลาย มาบูรณาการเข้าด้วยกัน เพื่อให้บรรลุเป้าหมายของการเรียนรู้

3. การบูรณาการระหว่างความรู้กับกระบวนการเรียนรู้ เป็นการนำความรู้ที่มีหลากหลาย มาบูรณาการกับกระบวนการเรียนรู้ที่แตกต่างกัน โดยพิจารณาจัดเนื้อหาการเรียนรู้แต่ละประเด็น ให้เหมาะกับกระบวนการเรียนรู้ที่แตกต่างกัน เพื่อให้ผู้เรียนเกิดการเรียนรู้ที่มีประสิทธิภาพ

4. การบูรณาการระหว่างพัฒนาการทางความรู้และจิตใจ เป็นการบูรณาการเรียนรู้ที่ให้ความสำคัญกับการพัฒนาทั้งด้านเจตคติ ค่านิยมและการสร้างความสนใจแก่ผู้เรียนในการแสวงหาความรู้ด้วย ไม่ได้เน้นเพียงด้านความรู้ ความเข้าใจในเนื้อหาหรือประเด็นการเรียนรู้เท่านั้น

5. การบูรณาการระหว่างความรู้กับการปฏิบัติ และสิ่งที่เป็นอยู่ในชีวิตจริง เป็นการบูรณาการการเรียนรู้ที่ให้ความสำคัญกับการบูรณาการความรู้กับการปฏิบัติจริง ตามสภาพการณ์ในชีวิตจริงหรือสอดคล้องกับสิ่งที่เป็นอยู่ในชีวิตจริง โดยความรู้ที่สัมพันธ์กับการปฏิบัติจริง จะทำให้ผู้เรียนมีทั้งความรู้และทักษะ

3. แนวคิดเกี่ยวกับการพึ่งพาตนเอง

3.1 ความหมายของการพึ่งพาตนเอง

สุเมธ ตันติเวชกุล (2549,น.16) ได้อธิบายความหมายการพึ่งตนเอง ที่เชื่อมโยงกับการนำหลักเศรษฐกิจพอเพียงมาใช้ ว่าในขั้นแรก ต้องยึดหลักการพึ่งตนเอง คือพยายามพึ่งตนเองให้ได้ก่อนในแต่ละครอบครัวมีการบริหารจัดการอย่างพอดีประหยัดไม่ฟุ่มเฟือย สมาชิกในครอบครัวแต่ละคนต้องรู้จักตนเองเช่น ข้อมูลรายรับ-รายจ่าย ในครอบครัวของตนเอง สามารถรักษาระดับการใช้จ่ายของตน ไม่ให้เป็นหนี้ และรู้จักตั้งศักยภาพในตัวเองในเรื่องของปัจจัยสี่ให้ได้ในระดับหนึ่ง การพัฒนาตนเองให้สามารถ"อยู่ได้อย่างพอเพียง"คือดำเนินชีวิตโดยยึดหลักทางสายกลางให้อยู่ได้อย่างสมดุล คือ มีความสุขที่แท้ ไม่ให้รู้สึกขาดแคลนจนต้องเบียดเบียนตนเอง หรือดำเนินชีวิตอย่างเกินพอดี จนต้องเบียดเบียนผู้อื่น หรือเบียดเบียนสิ่งแวดล้อม การพึ่งตนเองจึงจำเป็นต้องมีการจัดการชีวิตให้มีความสัมพันธ์กับสิ่งต่างๆ อย่างเหมาะสม คำว่าการพึ่งพาตนเอง จะไม่ได้หมายความว่าเฉพาะปัจเจกบุคคลหรือครอบครัวที่พึ่งพาตนเองเท่านั้น ชุมชนก็ต้องพึ่งพาตนเองได้ คือ มีระบบการจัดการให้เกิดความสัมพันธ์ของทุนต่างๆ ที่มีอยู่ในชุมชน ทั้งทุนทางสังคม ทุนทรัพยากร ทุนที่เป็นตัวเงิน เพื่อเอื้อให้เกิดการทำกิจกรรมที่เป็นการสร้างงานสร้างอาชีพ เพิ่มรายได้ ลดรายจ่ายให้กับคนในชุมชนอย่างยั่งยืนยาวนานตามหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง ทั้งการพึ่งพาตนเองของครัวเรือนของชุมชนจึงมีความสัมพันธ์กัน ถ้าจากส่วนเล็ก ๆ คือระดับปัจเจก ระดับครัวเรือน มีความสามารถในการพึ่งพาตนเองไม่เป็นคนฟุ้งเฟ้อ ฟุ่มเฟือย บริโภคนิยม มีเหตุมีผล ถ้าจะไม่มีสิ่งอำนวยความสะดวกที่ก้ำกึ่งคนในครอบครัวทำกันเองได้ มีภูมิคุ้มกันความคิดของคนที่จะไม่หลงไหลไปตามกระแสวัตถุนิยม ใช้ชีวิตเดินทางสายกลาง คือ ไม่หย่อนเกินไป ไม่ตึงเกินไป เมื่อคนส่วนมากมีวิถีคิด วิถีปฏิบัติพึ่งพาตนเองร่วมกันทำให้ชุมชนเป็นชุมชนพึ่งพาตนเองมีกระบวนการพัฒนาที่นำความรู้ไปใช้ในการจัดการปัญหาของชุมชน ใช้ความรู้ภายในชุมชนผสมผสานความรู้ภายนอกชุมชน สังคมจะรอดจากวิถีคิด วิถีปฏิบัติที่เอาเปรียบผู้อื่น การคอร์รัปชั่น การรอความช่วยเหลือจากภายนอกมาสู่กระบวนการมีส่วนร่วมคิดร่วมทำ ภายใต้ข้อมูลความรู้ ที่จะช่วยเสริมหนุน ทั้งภายในและภายนอกชุมชน

3.2 ปัจจัยเกี่ยวกับการพึ่งพาตนเอง

แนวความคิดการพึ่งตนเอง (Self-sufficiency Economic) แนวคิดเกี่ยวกับการพึ่งตนเองเป็นแนวคิดที่เกี่ยวข้องกับการวัดความสามารถในการพึ่งตนเองได้ในชนบท ผู้วิจัยนำมาเป็นหลักในการศึกษาซึ่งประกอบด้วยปัจจัยที่สำคัญ 5 ด้านหรือ TERMS ซึ่งประกอบด้วย Tenology Economic Resource Mental and Socio – Cultural สัญญา สัญญาวิวัฒน์ (2542,น.67-74) ได้กล่าวถึงทฤษฎีการพึ่งตนเองของชุมชนชนบท สรุปดังนี้ ทฤษฎีเรื่องการพึ่งพาตนเองของชุมชนชนบทนี้ สืบเนื่องมาจากงานวิจัยกำหนดหัวข้อ (Commission Research) ที่สภาวิจัยมอบหมายให้สถาบันวิจัย

วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีดำเนินการในปี 2529 โดยใช้ชื่อโครงการว่า การพึ่งพาตนเองทางเศรษฐกิจในชุมชน เริ่มจากการหาตัวแบบ (Model) จากการวิจัยเอกสารและการศึกษาชุมชนแบบกว้าง แล้วเสนอรายงานในปี 2553 ซึ่งเป็นผลจากการนำตัวแบบไปทดลองปฏิบัติกับชุมชนชนบท 5 ชุมชนทั่วประเทศไทย และได้ผลเป็นที่น่าพอใจ ทฤษฎีนี้เป็นตัวอย่างของการสร้างทฤษฎีประเภทวิจัยแล้วสร้างทฤษฎี (Research – then-theory) และได้ข้อสรุปว่า การที่ชุมชนชนบทจะพึ่งตนเองได้จะต้องมีการพึ่งพาตนเองใน 5 ด้านด้วยกัน คือ

3.2.1 พึ่งตนเองได้ทางเทคโนโลยี (Technology Self-reliance: T) หมายถึง การมีปริมาณ และคุณภาพของเทคโนโลยีทางวัตถุ เช่น เครื่องไม้เครื่องมือ เครื่องจักรกล และเทคโนโลยีทางสังคม เช่น การรู้จักวางโครงการรู้จักจัดการ เป็นต้น การรู้จักใช้อย่างมีประสิทธิภาพ และการบำรุงรักษาให้คงสภาพที่อยู่เสมอเพื่อการใช้งาน ซึ่งรวมทั้งของสมัยใหม่ และของดั้งเดิมของท้องถิ่นที่เรียกว่าภูมิปัญญาชาวบ้านด้วย จะทำให้ชุมชนสามารถประกอบอาชีพได้อย่างมีประสิทธิภาพ ไม่ว่าจะเป็นการทำนา ทำไร่ รวมทั้งการทำอุตสาหกรรมในครัวเรือน การติดต่อค้าขาย หรือแม้การประกอบอาชีพด้านการบริการ หรือแม้การประกอบอาชีพด้านการบริการ ซ่อมแซมเครื่องจักร เครื่องมือ ช่วยในการสื่อสารติดต่อกับภายนอกชุมชน ทำให้ได้ข่าวสารที่ดี ทันท่วงที รวมถึงการใช้เทคโนโลยีทางสังคม การเป็นผู้นำชุมชนที่ดี การรู้จักการวางโครงการการบริหารโครงการ การประชาสัมพันธ์ เป็นต้น

ลักษณะของเทคโนโลยีที่สนับสนุนการบริหารงานที่ดีต้องเชื่อมั่นว่า เทคโนโลยีมีความสำคัญ และมีประโยชน์ต่อการบริหารงานพัฒนา เป็นเทคโนโลยีระดับชาวบ้าน มีความเป็นไปได้ที่จะนำมาใช้ เป็นที่ยอมรับของประชาชน และเหมาะสมกับสภาพท้องถิ่น และสอดคล้องกับความเชื่อ หรือวัฒนธรรมท้องถิ่นลักษณะของเทคโนโลยีที่ไม่สนับสนุนการบริหารงานพัฒนา คือ เป็นวิชาความรู้ หรือวัตถุสิ่งของที่ยากต่อการเข้าใจ และการนำไปใช้ มีราคาสูงไม่เป็นที่ยอมรับของท้องถิ่น เนื่องจากไม่สอดคล้องกับความเชื่อหรือวัฒนธรรมท้องถิ่น

3.2.2 พึ่งตนเองได้ทางเศรษฐกิจ (Economic Self-reliance: E) หมายถึง ความสามารถในการดำรงชีวิตทางเศรษฐกิจ (การทำมาหาเลี้ยงชีพ) ที่มีความมั่นคงสมบูรณ์พูนสุขพอควร ประชาชนในชุมชนเลี้ยงตัวเองได้ มีรายได้พอเพียงสามารถ ซื้อหาอาหารหรือปัจจัย 4 อย่างอื่นได้ สามารถซื้อสิ่งของ ยาแก้ไข้ ไปหาหมอ รักษาไข้ หาเครื่องกีฬาเล่นทำให้สุขภาพแข็งแรง ซื้ออุปกรณ์การศึกษามาช่วยตัวเอง และลูกหลานในการศึกษาเล่าเรียน

สุเมธ ตันติเวชกุล (<http://www.cpc.rtaf.mi.th/index.php/2013-05-14-06-36-36> ค้นคืนวันที่ 21 ตุลาคม 2558) พึ่งตนเองได้ทางทรัพยากรธรรมชาติ คือ การส่งเสริมให้มีการนำเอาศักยภาพของผู้คนในท้องถิ่นสามารถแสวงหาทรัพยากรธรรมชาติ หรือวัสดุในท้องถิ่นที่มีอยู่ให้เกิดประโยชน์สูงสุด ซึ่งส่งผลให้เกิดการพัฒนาประเทศได้อย่างดียิ่ง

3.2.3 พึ่งตนเองได้ทางจิตใจ (Mental Self-reliance: M) หมายถึง สภาพจิตใจที่กล้าแข็งในการที่จะต่อสู้กับปัญหาอุปสรรคในการหาเลี้ยงชีพ การพัฒนาชีวิตให้เจริญก้าวหน้ายิ่งขึ้น ในการปกครองตนเอง ในการป้องกันกิลเลศตมหา ไมโลภ โกรธ หลง หรืออยากได้อะไรดี จนเกินความสามารถของตน โดยต้องเป็นคนเข้มแข็ง ปลอดภัยและปลื้มใจ มั่นใจว่าจะช่วยตนเองได้ พึ่งตนเองและยังเป็นคนรู้จักพอ

สุเมธ ตันติเวชกุล (<http://www.qpc.raf.mil.th/index.php/2013-05-14-06-36-36> ค้นคืนวันที่ 21 ตุลาคม 2558) กล่าวว่า พึ่งตนเองทางจิตใจ คือ มีจิตใจเข้มแข็ง มีจิตสำนึกว่าตนนั้นสามารถพึ่งตนเองได้ ดังนั้น จึงควรที่จะสร้างพลังผลักดันให้มีภาวะจิตใจอีกเข็มต่อสู้ชีวิตด้วยความสุจริต แม้อาจจะไม่ประสบผลสำเร็จบ้างก็ตาม มิพึงควรท้อแท้ ให้พยายามต่อไป ดังพระราชดำรัสที่ว่า “บุคคลต้องมีรากฐานทางจิตใจที่ดี คือ ความหนักแน่นมั่นคงในสุจริตธรรม และความมุ่งมั่นที่จะปฏิบัติหน้าที่ให้จนสำเร็จ ทั้งต้องมีกุสโลบาย หรือวิธีการอันแยบยลในการปฏิบัติงานประกอบพร้อมกันด้วย จึงจะสัมฤทธิ์ผลที่แน่นอน และบังเกิดประโยชน์อันยั่งยืนแก่ตนเองและแผ่นดิน”

3.2.4 พึ่งตนเองได้ทางสังคม (Social-Culture Self-reliance: S) หมายถึง ภาวะการณ์ที่คนกลุ่มหนึ่งๆ มีความเป็นปึกแผ่นเหนียวแน่น มีผู้นำที่มีประสิทธิภาพสามารถนำกลุ่มคนเหล่านี้ปฏิบัติหน้าที่ต่างๆ ของตนไปสู่เป้าหมายอย่างมีประสิทธิภาพโดยกลุ่มของตนเอง หรืออาจขอความช่วยเหลือจากภายนอกก็ได้ ซึ่งเป็นการสืบเนื่องมาจากปัจจัยอีกทอดหนึ่ง เช่นการศึกษา การสื่อสารระหว่างกัน ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่

ระบบการพึ่งตนเองประกอบด้วยองค์ประกอบ 3 ประการ คือองค์ประกอบด้านครอบครัว องค์การชุมชน และความสัมพันธ์ชุมชน โดยสรุปได้ดังนี้

1) **องค์ประกอบด้านครอบครัว** ครอบครัวคือผู้วางแผนการผลิตทางการเกษตรที่สัมพันธ์กับการบริโภค และความจำเป็นพื้นฐานของสมาชิกในครอบครัว และการจัดการผลผลิตการถนอมอาหารเพื่อให้เพียงพอต่อครอบครัว และความสัมพันธ์กับช่วงเวลาหรือฤดูกาล

2) **องค์ประกอบด้านชุมชนหรือองค์กรชุมชน** หรือระบบการจัดการในระดับชุมชน ที่เกิดจากการร่วมมือของชาวบ้านในชุมชนหลายครอบครัวรวมกัน เพื่อจัดการกับผลผลิตส่วนเกินความจำเป็นพื้นฐานของครอบครัว กระจายความพอเพียงให้กับทุกครอบครัวในชุมชน

3) **องค์ประกอบด้านความสัมพันธ์ระหว่างชุมชน** หรือข่ายองค์กรชุมชน คือระบบแลกเปลี่ยนและการพึ่งพาระหว่างชุมชนหรือองค์กรชุมชน ในด้านความรู้และประสบการณ์ผลผลิต ทรัพยากร เงินทุน และพัฒนาความร่วมมือระหว่างองค์กรชุมชน

ขั้นตอนการประยุกต์ใช้ปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงเพื่อนำไปสู่การพึ่งพาตนเอง

การประยุกต์ใช้ปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงกับการพัฒนาการเกษตรในชุมชน เพื่อนำไปสู่ความสามารถในการพึ่งพาตนเองและการแก้ไขปัญหาความยากจน คณะผู้เรียบเรียงกลุ่มงานจัดการฟาร์ม สำนักพัฒนาเกษตรกร (2555, น.8-9) ได้สรุปไว้ว่าจะต้องดำเนินการเป็นขั้นตอนมี 3 ระดับคือ ระดับจิตสำนึก ระดับปฏิบัติ และระดับปฏิเวธ ซึ่งสามารถสรุปใจความสำคัญได้ดังนี้

1) *ระดับจิตสำนึก* สมาชิกในชุมชนต้องมีความเข้าใจในปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงตระหนักถึงความสุขและความพอใจในการใช้ชีวิตอย่างพอดี มีความพอเพียง คือ ประกอบอาชีพหาเลี้ยงตนเองได้อย่างถูกต้องอย่างสมรรถนะ ไม่เบียดเบียนและไม่โลภ ใช้ชีวิตด้วยการรู้จักตนเอง และพึ่งพาซึ่งกันและกันโดยลดความต้องการส่วนตัว มุ่งทำประโยชน์เพื่อส่วนรวม

2) *ระดับปฏิบัติ* เป็นแนวทางปฏิบัติเพื่อให้เกิดการพึ่งพาตนเอง แบ่งออกเป็น 4 ขั้นตอน คือ

(1) *การอยู่อย่างพึ่งตนเอง* โดยเริ่มจากครอบครัว ต้องมีการบริหารจัดการอย่างพอดี ไม่ฟุ่มเฟือย ประหยัด ช่วยตนเองได้ รู้จักใช้ความสามารถของตนเอง เพื่อให้เกิดประโยชน์สูงสุด

(2) *การอยู่อย่างพอเพียง* โดยดำเนินชีวิตยึดหลักทางสายกลางอย่างมีความสุข ไม่มีหนี้สินเกินฐานะ เป็นการทำเกษตรแบบปลูกพืชให้พอมือพอกินพออยู่ เพื่อลดค่าใช้จ่ายที่ไม่จำเป็น หากเหลือจึงขายและขยายพันธุ์รวมทั้งสร้างความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างบุคคล โดยการช่วยเหลือลงแรงกัน

(3) *การอยู่ร่วมกันอย่างเอื้ออาทร* มีความคิดที่จะแบ่งปันผู้อื่น และสร้างความพอเพียงให้เกิดขึ้นในจิตใจเป็นพื้นฐานทำให้เกิดการรวมกลุ่ม และสร้างเครือข่ายทางสังคม

(4) *การอยู่ดียิ่งขึ้นด้วยการเรียนรู้* พัฒนาตนเองโดยการเรียนรู้จากธรรมชาติและประสบการณ์ มีการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกันกับผู้อื่น อีกทั้งมีการสืบทอดและสืบสานภูมิปัญญาท้องถิ่น และพัฒนาให้เป็นสังคมที่ยั่งยืนโดยใช้คุณธรรมและวัฒนธรรมเป็นตัวนำทาง

3) *ระดับปฏิเวธ (ผลที่ดีจากการปฏิบัติพัฒนาให้ดียิ่งขึ้น)* ชุมชนมีการพัฒนาชีวิตและจิตใจของตนเองให้ดีขึ้น มีการรวมกลุ่มทำประโยชน์ เสียสละเพื่อส่วนรวม โดยเริ่มจากการพัฒนาจิตใจมีคุณธรรมเพื่อให้เกิดความพอเพียง ในระดับครอบครัว ชุมชน และสังคม

จากแนวความคิดดังกล่าวสรุปได้ว่าการพึ่งตนเอง หมายถึง ความสามารถในการดำรงตนอยู่ได้อย่างอิสระมั่นคงสมบูรณ์ ซึ่งการพึ่งตนเองได้นั้น มีทั้งในระดับบุคคล และชุมชน การพึ่งตนเองต้องสามารถผันเปลี่ยนไปตามเวลาได้ เพื่อให้เกิดความเหมาะสมสอดคล้อง และสมดุล การประยุกต์ใช้ปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงเพื่อนำไปสู่การพึ่งพาตนเองมี 3 ระดับคือสร้างจิตสำนึก นำไปปฏิบัติ และนำผลดีจากการปฏิบัติพัฒนาให้ดียิ่งขึ้น การพึ่งพาตนเองตามปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง หมายถึง สภาพของสมาชิกที่มีการพึ่งพาตนเองเป็นหลัก ทำให้มีชีวิตความเป็นอยู่ดีขึ้น 5 ด้าน ดังนี้

(1) *ด้านเทคโนโลยี* ได้แก่ เทคโนโลยีต่างๆ ที่ใช้อยู่มีความเหมาะสมสอดคล้องกับความต้องการ สามารถใช้ได้อย่างมีประสิทธิภาพ ลดค่าใช้จ่าย หรือนำสิ่งของที่ใช้แล้วมาดัดแปลงและนำไปใช้ให้เกิดประโยชน์ รวมทั้งเทคโนโลยีที่มาจากภูมิปัญญาท้องถิ่น

(2) *ด้านเศรษฐกิจ* ได้แก่ การมีรายได้จากการประกอบอาชีพสม่ำเสมอตลอดปี มีค่าใช้จ่ายในครัวเรือนลดลงเนื่องจากสามารถผลิตเพื่อการบริโภคได้เองในบางสิ่ง รายได้เพียงพอต่อรายจ่าย มีเงินเหลือเก็บไว้ใช้ในยามจำเป็น มีเงินฝากสะสม และสามารถลดรายจ่ายในสิ่งที่ไม่จำเป็น

(3) *ด้านทรัพยากร* ได้แก่ สภาพแวดล้อมมีความอุดมสมบูรณ์เนื่องจากการปรับปรุงบำรุงรักษา งดการใช้สารเคมี สมาชิกช่วยกันรักษาหลีกเลี่ยงการทำลายสิ่งแวดล้อม

(4) *ด้านจิตใจ* ได้แก่ มีความพึงพอใจในความเป็นอยู่ปัจจุบัน ไม่หวังเกรงต่อสภาวะวิกฤตทางเศรษฐกิจ ยึดมั่นในหลักคำสอนทางศาสนา มีจิตใจที่เข้มแข็งเอื้ออาทร มีความขยันหมั่นเพียร มีจิตสำนึกที่ดี รักษาผลประโยชน์ส่วนรวม

(5) *ด้านสังคม* ได้แก่ สมาชิกมีความรักใคร่กลมเกลียวสมัคสมานสามัคคีกันภายในกลุ่ม ภายในชุมชน มีความช่วยเหลือเกื้อกูลกัน มีความสัมพันธ์อันดีต่อกัน

4. งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

แนวคิดและผลการวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาหลักสูตรและกระบวนการจัดการเรียนรู้ ในการพัฒนาหลักสูตรและกระบวนการจัดการเรียนรู้นั้นบทเรียนจากการจัดหลักสูตรการดำเนินชีวิตตามแนวเศรษฐกิจพอเพียงด้วยการศึกษาทางไกล โดย บำเพ็ญ เขียวหวาน และคณะ (2554) พบว่าในการจัดการเรียนรู้ให้ประสบผลสำเร็จนั้น มีบทเรียนจากศูนย์การเรียนรู้ทางไกลประกอบด้วยปัจจัยด้านต่าง ๆ 4 ด้าน คือ

4.1 ด้านปัจจัยเบื้องต้นในการจัดการเรียนรู้

4.1.1 ความมุ่งมั่น ตั้งใจ และความพร้อมของสมาชิกผู้เรียนรู้เป็นสิ่งสำคัญที่สุดที่จะทำให้การเรียนรู้นั้นดำเนินไปได้

4.1.2 ผู้นำของชุมชน องค์กรมีความเข้มแข็ง มีความสนใจ มีใจให้กับกลุ่มผู้เรียนรู้ และ เปิดโอกาสให้กับกลุ่มผู้เรียนได้มีการเรียนรู้

4.1.3 การมีผู้จัดการเรียนรู้ที่เข้มแข็ง มีความน่าเชื่อถือ และเป็นผู้จัดการเรียนรู้มีความใส่ใจ เข้าใจในหลักสูตรและตัวผู้เรียนรู้อบรมถึงชวนชวนในการประสานงานและหาช่องทางโอกาสต่าง ๆ ที่จะเอื้อต่อการจัดการเรียนรู้

4.1.4 โครงสร้างของหลักสูตรและเนื้อหาวิชา สอดคล้องกับความต้องการของผู้เรียนรู้อุปกรณ์ต่าง ๆ ที่มีความแตกต่างกันทั้งในส่วนของบริษัทผู้เรียนและตัวผู้เรียนเอง

4.1.5 การมีสื่อการเรียนการสอนคือ วัสดุทัศนที่เหมาะสมทั้งในส่วนของเนื้อหา หลากหลายสอดคล้องกับบริบทท้องถิ่นและวิธีการนำเสนอ รวมถึงการมีอุปกรณ์และสถานที่เรียนรู้ที่เหมาะสมกับแต่และพื้นที่

4.1.6 การยึดมั่นในการพึ่งพาตนเอง (ซึ่งเป็นทุนของตนเอง) เป็นหลักในการเรียน การสอนและการปฏิบัติที่จะลดเงื่อนไขที่จะทำให้การเรียนรู้ดำเนินไปไม่ได้

4.1.7 การยึดมั่นในหลักคุณธรรมของกลุ่มที่จะเรียนรู้ แก้ไขปัญหาและพัฒนาตนเอง กลุ่มและสังคมร่วมกัน

4.2 ด้านการจัดกระบวนการเรียนรู้

4.2.1 การเตรียมความพร้อมแก่ผู้จัดการเรียนรู้และผู้เรียน เช่น การสัมมนาผู้จัดการ เรียนรู้ การประสานงานระหว่างส่วนกลางในการจัดการเรียนรู้และศูนย์เรียนรู้ทางไกลในแต่ละแห่ง

4.2.2 การประสานระหว่างศูนย์เรียนรู้ด้วยกันเองเพื่อแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกัน บริกษาหารือ และเปลี่ยนผู้รู้และให้กำลังใจซึ่งกันและกัน

4.2.3 การติดตามเยี่ยมให้กำลังใจผู้เรียนและผู้จัดการเรียนรู้จากหน่วยสนับสนุน ทำให้ผู้เรียนมีกำลังใจและความมั่นใจในการดำเนินการ

4.2.4 การมีอาจารย์ที่ปรึกษาศูนย์เรียนรู้และการมีเจ้าหน้าที่ประสานงานให้ คำแนะนำช่วยเหลือ การสนับสนุนวัสดุอุปกรณ์ที่จำเป็นเพื่อความคล่องตัวในการดำเนินการเบื้องต้น

4.2.5 การมีการได้ฝึกปฏิบัติ และมีการจัดทำแผนชีวิต แผนกลุ่มที่เป็นกิจกรรมเป็น เรื่องๆ ที่สำคัญและจำเป็น เป็นไปตามความต้องการของผู้เรียนโดยแท้จริง

4.2.6 การใช้ปัจจัยภายในกลุ่ม ชุมชนหนุนเสริมกระบวนการเรียนรู้ เช่น บุคลากร ความรู้ ทรัพยากรภายในท้องถิ่น ฯลฯ เป็นต้น

4.2.7 การพบปะแลกเปลี่ยนเรียนรู้ซึ่งกันและกันภายในกลุ่มอย่างสม่ำเสมอ ทั้งใน ที่เรียนรู้ของกลุ่มผู้เรียนและในวิถีชีวิตปกติ

4.2.8 ความเป็นอิสระในการจัดการเรียนรู้และการทำงานของแต่ละศูนย์ฯ ที่มีความ ยืดหยุ่นในการจัดการเรียนรู้ และในสิ่งที่อยากเรียน แต่ต้องอยู่ในแนวทางระบบการเรียนรู้ของ หลักสูตร

4.2.9 การนำบทเรียนการทำงานที่ล้มเหลวมาก่อนมาวิเคราะห์เพื่อก่อให้เกิดพลัง และเป็นแนวทางในการเรียนรู้และพัฒนาต่อไป

4.2.10 การเรียนรู้เกิดจากการผสมผสานทั้งเนื้อหาและการทำงานจริง ทำให้ผู้เรียน เห็นปัญหาและอุปสรรค สามารถเชื่อมโยงสู่ชีวิตจริงเหตุการณ์จริงโดยเอาเรื่องจริงของชีวิตมาเรียนรู้ ทำให้การเรียนรู้มีชีวิตชีวาและจับต้องได้จริง

4.2.11 การทำงานที่เริ่มมาจากการทำความเข้าใจตนเองก่อน ด้วยบัญชีครัวเรือน ทำให้ผู้เรียนเห็นภาพตัวเองได้ชัดและกำหนดแผนชีวิตได้เหมาะสม

4.2.12 กลุ่มสมาชิก ผู้เรียนต้องใฝ่รู้ เรียนรู้และตื่นตัวที่จะเรียนรู้กับโจทย์ใหม่ ๆ อยู่เสมอ เพื่อให้การเรียนรู้ไม่หยุดนิ่งรวมถึงแสวงหาแหล่งและสื่อใหม่ ๆ เพื่อการเรียนรู้ด้วยตนเองเพิ่มเติม

4.3 ด้านผลลัพธ์ในการเรียนรู้

4.3.1 ความสามารถนำความรู้ในหลักสูตรไปปฏิบัติของผู้เรียนรู้ โดยการประยุกต์ความรู้ที่ได้รับจากหลักสูตรและประสบการณ์จากกรณีตัวอย่างในสื่อวีดิทัศน์ไปใช้ในการดำเนินชีวิตประจำวันได้จริง

4.3.2 การทำกิจกรรมการต่างๆ เพื่อลดรายจ่ายและเพิ่มรายได้ จัดการทรัพยากร ผู้เรียนวางแผนชีวิตของตัวเองได้ สร้างงาน สร้างอาชีพ คุณภาพชีวิตดีขึ้น ทำให้สุขภาพดีขึ้น

4.3.3 ทำให้เกิดสัมพันธภาพที่ดีในกลุ่ม องค์กรและชุมชนที่ได้มาเรียนรู้และปฏิบัติร่วมกัน

4.3.4 การนำบทเรียนความสำเร็จในบุคคล องค์กร กลุ่มต่าง ๆ เป็นต้นแบบในการเรียนรู้และผลิตสื่อเพื่อแลกเปลี่ยนเรียนรู้ผ่านช่องทางต่าง ๆ ต่อไป

4.3.5 การบูรณาการในการทำงานร่วมกันทั้งในส่วนของหน่วยงานรัฐ เอกชน และสถาบันการศึกษาที่เป็นรูปธรรม

4.3.6 การยกระดับการเรียนรู้ให้ก้าวหน้าสู่เศรษฐกิจพอเพียงขั้นต่อไป และการมีกิจกรรมที่หลากหลายในการปฏิบัติที่เชื่อมโยงกัน

4.3.7 การได้ร่วมน้อมนำปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงมาปฏิบัติจริงอย่างเป็นรูปธรรมในวิถีชีวิต วิถีปฏิบัติ

4.4 ด้านการสนับสนุนของหน่วยงานภาคี

4.4.1 การมีหน่วยงานสนับสนุนศูนย์เรียนรู้ และการเชื่อมโยงกับเครือข่ายภาคีต่าง ๆ

4.4.2 การพัฒนาโครงการภายใต้เครือข่ายและเชื่อมโยงกิจกรรม โครงการของหน่วยงานต่าง ๆ กับแผนชีวิตและแผนกลุ่ม

4.4.3 นโยบายของผู้บริหารองค์กรเจ้าภาพต่าง ๆ ที่จะร่วมดำเนินการหรือในการสนับสนุนการเรียนรู้และกิจกรรมการเรียนรู้

4.4.4 การมีเจ้าหน้าที่ภาครัฐเข้าหนุนเสริมให้ความรู้ จนทำให้เกิดการทำงานร่วมกันระหว่างเจ้าหน้าที่และกลุ่มผู้เรียน

4.4.5 หน่วยงานภาคเอกชนให้การสนับสนุน เผยแพร่และเชื่อมโยงงานขององค์กรกับกลุ่มชุมชนที่เรียนรู้

4.4.6 หน่วยงานท้องถิ่นเห็นความสำคัญ และเข้ามาสนับสนุนเป็นเจ้าภาพในการจัดการเรียนรู้

4.4.7 สื่อช่องทางต่าง ๆ ที่จะช่วยเผยแพร่ หนุนเสริมให้การเรียนรู้ เสนอบทเรียน ตัวอย่างที่ดีให้แก่สังคมและวงกว้างต่อไป และในการประเมินผลพบว่า บริบทและปัจจัยที่เกื้อหนุนหลักสูตรและกระบวนการบริหารหลักสูตรมีความเหมาะสมในระดับมากที่สุดทุกรายการ โดยเรียงลำดับจากค่าเฉลี่ยสูงได้ ดังนี้

- (1) สื่อวีดิทัศน์เพื่อใช้ในการเรียนรู้มีความเหมาะสม
- (2) เอกสารประกอบกระบวนการเรียนรู้ ได้แก่ คู่มือแนวทางการเรียนรู้ ประจำหลักสูตร บันทึกการออกแบบกระบวนการ บันทึกผลการจัดกระบวนการเรียนรู้
- (3) คุณสมบัติของผู้จัดการเรียนรู้
- (4) สถานที่ในการจัดการเรียนรู้ และ
- (5) คุณสมบัติของทีมงานสนับสนุน

ผลประเมินกระบวนการหลักสูตรการดำเนินชีวิตตามแนวเศรษฐกิจพอเพียงจากผู้ที่เกี่ยวข้องทุกกลุ่ม คือ กลุ่มผู้เรียนรู้ ผู้จัดการศูนย์การเรียนรู้ หน่วยงานและภาคีเครือข่ายในการจัดกระบวนการเรียนรู้ พบว่า กระบวนการหลักสูตรฯ มีความเหมาะสมในระดับมากเกือบทุกรายการ ทั้งระบบการเรียนรู้ การลงทะเบียนเรียน การวัดผลการสำเร็จการเรียนรู้ การบริหารหลักสูตร สำหรับรายการที่มีความเหมาะสมในระดับมากที่สุดคือ ช่วงระยะเวลาการเรียนรู้ การบริหารหลักสูตรในส่วนของ การวางแผน กำหนดวิชา/สื่อ/เวลากับผู้เรียนรู้

การประเมินผลการเรียนรู้ในต้นแบบหลักสูตรการดำเนินชีวิตตามแนวเศรษฐกิจพอเพียง ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในระดับพฤติกรรม ทศนคติ ทั้งในระดับบุคคล คือ ผู้เรียนรู้ระดับครอบครัว และชุมชน บรรลุตามจุดมุ่งหมายในการพัฒนาต้นแบบหลักสูตรการดำเนินชีวิตตามแนวเศรษฐกิจพอเพียง

บำเพ็ญ เขียวหวานและคณะ (2559) ทำการวิจัย เรื่องการพัฒนาต้นแบบหลักสูตร เกษตรปลอดภัย เกษตรอินทรีย์ตามแนวเศรษฐกิจพอเพียงด้วยการศึกษาทางไกล ผลการศึกษาพบว่า

1. ในการพัฒนาต้นแบบหลักสูตรเกษตรปลอดภัยและเกษตรอินทรีย์ตามแนวเศรษฐกิจพอเพียง พบว่าหลักสูตรการเรียนรู้หลักสูตรเกษตรปลอดภัย เกษตรอินทรีย์ตามแนวเศรษฐกิจพอเพียง จะมีลักษณะที่สำคัญ คือ 1) ใช้ชุดสื่อวีดิทัศน์ สื่อ On line เป็นเครื่องมือหลักของการสร้างกระบวนการเรียนรู้ 2) เน้นการเรียนรู้จากการลงมือประพฤติปฏิบัติ 3) เน้นการเรียนรู้ร่วมกันเป็นกลุ่มของคนที่มีอาชีพในบริเวณใกล้เคียงกันโดยใช้พื้นที่เป็นตัวตั้ง แบ่งระดับการเรียนรู้ของหลักสูตรออกเป็น 3 ระดับ ได้แก่ ระดับที่ 1 เน้นการแก้ปัญหาในระดับของชีวิตปัจเจกบุคคลและครัวเรือน ระดับที่ 2 เน้นการแก้ปัญหาในระดับของกลุ่มคนที่มีการรวมตัวจัดตั้งเป็นกลุ่มลักษณะต่าง ๆ ระดับที่ 3 เน้นการแก้ปัญหา

ระดับเครือข่ายที่เชื่อมโยงกลุ่มคนหลายกลุ่ม ระบบการเรียนรู้ในหลักสูตร ประกอบด้วย การเรียนตามแนวทางการจัดการเรียนรู้ โดยผู้เรียนศึกษาจากสื่อและการเรียนรู้จากการปฏิบัติตามตารางเวลาที่กำหนดการลงมือปฏิบัติโดยจัดทำโครงงานส่วนบุคคลและโครงงานกลุ่มและมีผู้จัดการเรียนรู้เป็นผู้ประสานงานและทำหน้าที่วิทยากรกระบวนการ การเรียนตามแนวทางการจัดการเรียนรู้ แบ่งเป็น 2 ระยะ คือ *ระยะที่ 1* ระยะการเข้าใจ เน้นการเรียนรู้เชิงเนื้อหาและการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ความคิดระหว่างผู้เรียน ระยะเวลาประมาณ 4 สัปดาห์ และ*ระยะที่ 2* ระยะเวลาเข้าถึงและพัฒนา เป็นการเรียนรู้จากการปฏิบัติจริง 20 สัปดาห์ **2. ในการประเมินหลักสูตร** แบ่งออกเป็น 5 ด้าน ได้แก่ 1) *ด้านบริบทของหลักสูตร* ผู้เรียนรู้ส่วนมากมีวัตถุประสงค์หรือความต้องการในการเข้าร่วมเรียนรู้ตามหลักสูตรเพื่อเพิ่มพูนความรู้ เพื่อนำความรู้ที่ได้รับไปใช้ในการทำงานปัจจุบัน และผู้เรียนรู้ เห็นว่าวัตถุประสงค์ของหลักสูตรมีความเหมาะสมโดยรวมอยู่ในระดับมากที่สุด 2) *ด้านปัจจัยเบื้องต้นของหลักสูตร* ผู้เรียนรู้เห็นว่าโครงสร้างของหลักสูตรและเนื้อหาวิชาในแต่ละรายวิชา และองค์ประกอบของหลักสูตร มีความเหมาะสมในระดับมากและมากที่สุด 3) *ด้านกระบวนการของหลักสูตร* ผู้เรียนรู้เห็นว่าระบบการเรียนรู้ การลงทะเบียนเรียน การวัดผลการสำเร็จการเรียนรู้ และการบริหารหลักสูตรมีความเหมาะสมในระดับมากและมากที่สุด 4) *ด้านผลผลิตของหลักสูตร* ผู้เรียนรู้เห็นว่า การประเมินผลผลิตของหลักสูตร ได้แก่ ผลสัมฤทธิ์ในการเรียนรู้ ความพึงพอใจต่อหลักสูตร และ การนำความรู้ในหลักสูตรไปปฏิบัติของผู้เรียนรู้ มีความเหมาะสมในระดับมากและมากที่สุด และ 5) *ด้านผลกระทบของหลักสูตร* ผู้เรียนรู้เห็นว่ามีการเปลี่ยนแปลงจากการเรียนรู้ในระดับบุคคล ระดับกลุ่ม ระดับชุมชนในระดับมากถึงมากที่สุด

พงศ์พันธุ์ เจริญทรัพย์ (2555) ทำการวิจัยเรื่องการประเมินหลักสูตรการศึกษาทางไกล เรื่อง การดำรงชีวิตตามวิถีเศรษฐกิจพอเพียง พบว่า 1) *ด้านบริบทของหลักสูตรการศึกษาทางไกล* เรื่อง การดำรงชีวิตตามวิถีเศรษฐกิจพอเพียง มีความเหมาะสมมาก 2) *ด้านปัจจัยเบื้องต้นของหลักสูตร* ได้แก่ หลักสูตร เนื้อหาวิชา สื่อการเรียนการสอน อุปกรณ์ สถานที่ คุณสมบัติผู้เรียน คุณสมบัติผู้จัดการเรียนรู้ คุณสมบัติผู้สนับสนุน มีความเหมาะสมมาก 3) *ด้านกระบวนการของหลักสูตร* ได้แก่ การจัดการเรียนการสอน การวัดและประเมินผล การบริหารหลักสูตร มาตรฐานการเรียนรู้มีความเหมาะสมมาก 4) *ด้านผลผลิตของหลักสูตร* คือ ผลสัมฤทธิ์ในการเรียนรู้ (ตามมาตรฐาน) ความพึงพอใจ การนำความรู้ในหลักสูตรไปปฏิบัติ มีความเหมาะสมมาก 5) *ผลของหลักสูตรฯ* ในด้านการเปลี่ยนแปลงจากการเรียนรู้ทั้งในระดับบุคคล กลุ่ม ชุมชน และหน่วยงานที่เกี่ยวข้องมีความเหมาะสมมาก 6) *ด้านเงื่อนไขและปัจจัยภายนอกที่เกี่ยวข้องกับการเรียนรู้ในมิติต่าง ๆ* ได้แก่ การมีหน่วยงานต่าง ๆ มาดำเนินงานร่วมกัน กลุ่มผู้จัดการการเรียนรู้ การสนับสนุนการจัดการเรียนรู้ งบประมาณ และการประสานงานและกลุ่มตัวแทนภาคี ตัวผู้เรียนเอง สถานที่เรียนรู้ อุปกรณ์มีความเหมาะสมมาก นอกจากนี้การประเมินหลักสูตรในข้อมูลเชิงคุณภาพ ได้แก่

1) นำเสนอประสบการณ์ บทเรียนการจัดการเรียนรู้ของแต่ละพื้นที่ 2) การเปลี่ยนแปลงจากการเรียนรู้ ได้แก่ ระดับบุคคล กลุ่ม ชุมชน และหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง 3) เจาะลึกและปัจจัยภายนอกที่เกี่ยวข้องกับการเรียนรู้ในมิติต่าง ๆ ได้แก่ ที่เกี่ยวข้องกับชุมชน ที่เกี่ยวข้องกับหน่วยงาน ที่เกี่ยวข้องกับสภาพแวดล้อม 4) ข้อมูลการจัดการจัดเวที การจัดการเรียนรู้หลักสูตรการศึกษาทางไกลเรื่อง การดำรงชีวิตตามวิถีเศรษฐกิจพอเพียงอยู่ในระดับ ดีมากเช่นเดียวกัน

บำเพ็ญ เขียวหวาน (2555) ทำการวิจัยเพื่อพัฒนาต้นแบบหลักสูตรการดำเนินชีวิตตามวิถีเศรษฐกิจพอเพียงด้วยการศึกษาทางไกล ผลการวิจัย พบว่า 1) วัตถุประสงค์ของหลักสูตรการดำเนินชีวิตตามแนวเศรษฐกิจพอเพียงมีความเหมาะสมในระดับมากที่สุด สามารถนำมากำหนดเป็นวัตถุประสงค์ของต้นแบบหลักสูตรการดำเนินชีวิตตามแนวเศรษฐกิจพอเพียงในระยะเวลาขยายผลในการวิจัยได้ 2) ปัจจัยเบื้องต้นของหลักสูตร ได้แก่ โครงสร้างของหลักสูตรและเนื้อหาวิชา และปัจจัยเกี่ยวพันต่าง ๆ ของหลักสูตร ซึ่งประกอบด้วย สื่อการเรียนการสอน อุปกรณ์ สถานที่ คุณสมบัติผู้เรียน คุณสมบัติผู้จัดการเรียนรู้ คุณสมบัติผู้สนับสนุน 2) ปัจจัยเกี่ยวพันต่าง ๆ ของหลักสูตร ได้แก่ สื่อวีดิทัศน์ อุปกรณ์การเรียนรู้ คู่มือแนวการเรียนรู้ บันทึกการออกแบบกระบวนการบันทึกผลการจัดกระบวนการเรียนรู้ สถานที่ในการจัดการเรียนรู้ คุณสมบัติของผู้เรียนและผู้จัดการเรียนรู้ รวมทั้งคุณสมบัติของทีมงานสนับสนุนมีความเหมาะสมในระดับมากที่สุด

สมจิต บุทธิจักร์ (2558) ได้ศึกษาการดำเนินชีวิตตามหลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง บ้านนาหนองแคน ตำบลหนองสูง อำเภอหนองสูง จังหวัดมุกดาหาร พบว่า กลุ่มตัวอย่างส่วนมากมีความรู้เกี่ยวกับการดำเนินชีวิตตามหลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงในระดับมาก โดยส่วนมากมีการปฏิบัติตามหลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงในภาพรวมอยู่ในระดับมาก โดยมีการปฏิบัติอยู่ในระดับมากที่สุดทั้ง 5 ด้าน เรียงลำดับจากมากไปน้อย ดังนี้ 1) ด้านคุณธรรม ปฏิบัติในประเด็น การประกอบอาชีพสุจริตไม่เอาเปรียบผู้อื่น การดำเนินชีวิตด้วยการปฏิบัติตามคำสอนของศาสนา และขนบธรรมเนียมประเพณีที่ถือปฏิบัติในท้องถิ่น และการมีส่วนร่วมทำกิจกรรมต่างๆของหมู่บ้าน ด้านความมีเหตุผล ปฏิบัติในประเด็น การปฏิบัติตามกฎระเบียบหมู่บ้านที่ตั้งไว้ การพูดคุยแสดงเหตุผลเมื่อเกิดการเข้าใจผิดของคนในครอบครัว การช่วยเหลือและแบ่งปันเพื่อนบ้านที่ได้รับความเดือดร้อน ด้านความพอประมาณ ปฏิบัติในประเด็น การหาอาหารจากแหล่งทรัพยากรธรรมชาติเพื่อประกอบเลี้ยงอาหารให้กับคนในครอบครัว การผลิตปุ๋ยหมักปุ๋ยชีวภาพไว้ใช้เอง ด้านการมีภูมิคุ้มกันที่ดีปฏิบัติในประเด็น มีส่วนร่วมในการรักษาป่าไม้แหล่งน้ำและทรัพยากรในหมู่บ้าน คราวเรือนมีการลดเล็กรอบบายมุข มีการแบ่งรายได้ส่วนหนึ่งออม และด้านความรู้ปฏิบัติในประเด็นการนำภูมิปัญญาที่ได้รับจากการถ่ายทอดจากบรรพบุรุษมาประยุกต์ใช้ในการดำรงชีวิตและถ่ายทอดให้กับบุคคลอื่น การศึกษาค้นคว้าหาความรู้เพิ่มเติม ให้กับตนเองสม่ำเสมอ (4)กลุ่มตัวอย่างส่วนมากมีการพึ่งตนเองตามปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงในภาพรวมอยู่ในระดับมาก ซึ่งอยู่ในระดับมากที่สุดทั้ง 5 ด้าน โดยเรียง

จากมากไปหาน้อย ได้แก่ ด้านจิตใจ ด้านทรัพยากรธรรมชาติ ด้านสังคม ด้านเศรษฐกิจ และด้านเทคโนโลยี (5) ปัญหาเกี่ยวกับการดำเนินชีวิตตามหลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงได้แก่ การไม่ทำผลิตภัณฑ์ไว้ใช้เองในครัวเรือน การไม่จัดทำบัญชีครัวเรือน การไม่ศึกษาและวิเคราะห์ข้อมูลที่เกี่ยวข้องและความเป็นไปได้ก่อนการตัดสินใจในการประกอบอาชีพ โดยมีข้อเสนอแนะให้เจ้าหน้าที่ส่งเสริมจัดให้มีกระบวนการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วม ให้เรียนรู้ด้วยการปฏิบัติจริง มีรูปแบบการจัดทำบัญชีที่ง่ายไม่ซับซ้อน และมีการติดตามประเมินผลอย่างจริงจังและต่อเนื่อง

ศศิธร แปลงไธสง (2558) ได้ศึกษาการส่งเสริมการเรียนรู้ตามแนวเศรษฐกิจพอเพียง บ้านน้อย หมู่ที่ 10 ตำบลจันตุม อำเภอพลับพลาชัย จังหวัดบุรีรัมย์ การส่งเสริมการเรียนรู้ตามหลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง พบว่า เกษตรกรทุกรายได้รับการเรียนรู้จากทำกิจกรรมเพื่อพัฒนาตนเองและครัวเรือนในการเพิ่มรายได้ ลดรายจ่าย และการเรียนรู้เสริมจากการศึกษาดูงานจากบุคคลต้นแบบ กลุ่มต้นแบบ ชุมชนต้นแบบ 3).เกษตรกรมีการนำผลที่ได้จากการเรียนรู้ตามหลักสูตร “การดำรงชีวิตตามวิถีเศรษฐกิจพอเพียง” ไปใช้ในชีวิตประจำวันอยู่ในระดับมาก เมื่อพิจารณารายด้านพบว่า เกษตรกรมีการนำไปปฏิบัติอยู่ในระดับมากที่สุดด้านเงื่อนไขการมีคุณธรรม รองลงมาคือ ด้านการมีภูมิคุ้มกันที่ดี ด้านความมีเหตุผล ด้านเงื่อนไขการมีองค์ความรู้ และมีการนำไปปฏิบัติน้อยที่สุดในด้านความพอประมาณ 4).ความคิดเห็นเกี่ยวกับปัจจัยเงื่อนไขที่เอื้อต่อการเรียนรู้ตามหลักสูตร “การดำรงชีวิตตามวิถีเศรษฐกิจพอเพียง ในด้านผู้จัดการเรียนรู้ พบว่า เกษตรกรเกือบทั้งหมด เห็นว่าปัจจัยเงื่อนไขสำคัญ คือ การใช้เวลาของผู้จัดการเรียนรู้ ส่วนด้านวิธีการเรียนรู้ เกษตรกรเกือบทั้งหมด เห็นว่าปัจจัยเงื่อนไขสำคัญ คือ การให้การเรียนรู้จากการได้ปฏิบัติจริง 5).ปัญหาของเกษตรกรต่อการส่งเสริมการเรียนรู้ตามหลักสูตร “การดำรงชีวิตตามวิถีเศรษฐกิจพอเพียง พบว่า เกษตรกรประสบปัญหาเนื้อหาขาดรายละเอียดของการปฏิบัติ และการจัดกิจกรรมเรียนรู้

อัญชัญ อยู่สบาย (2556) ได้ศึกษาเรื่อง การปฏิบัติตามหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง เพื่อการพึ่งพาตนเองของสมาชิกวิสาหกิจชุมชนกลุ่มไผ่อำเภอสนามชัยเขต ตำบลท่ากระดาน อำเภอสนามชัยเขต จังหวัดฉะเชิงเทรา พบว่า สมาชิกวิสาหกิจชุมชนส่วนใหญ่ (ร้อยละ 87.3) มีการปฏิบัติตามปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงในระดับมากที่สุด ตามประเด็นดังนี้

1) **ด้านความพอประมาณ** สมาชิกวิสาหกิจชุมชนทุกคน มีการลดรายจ่ายที่ไม่จำเป็น เช่น ไม่ซื้อสินค้าฟุ่มเฟือย,ไม่เที่ยวเตร่ ฯลฯ รองลงคือ สมาชิกวิสาหกิจชุมชนมีความพยายามลดรายจ่ายในครัวเรือนโดยการปลูกพืช/เลี้ยงสัตว์เพื่อบริโภค และการปฏิบัติตามน้อยที่สุดคือ การทำผลิตภัณฑ์ ใช้เองในครัวเรือน เช่น น้ำยาล้างจาน, แชมพู, สบู่ ฯลฯ

2) **ด้านความมีเหตุผล** สมาชิกวิสาหกิจชุมชนเกือบทั้งหมด (ร้อยละ 97.5) มีการนำเศษวัสดุไปไผ่ คลุมโคนกอไผ่ เพื่อลดการให้น้ำในช่วงฝนทิ้งช่วง รองลงมาคือ มีการกู้เงินมาลงทุนใน

การผลิตและสามารถชำระหนี้ได้ตรงตามกำหนดเวลา และการปฏิบัติตามน้อยที่สุดคือ มีการเสริมรายได้ โดยการเลี้ยงสัตว์/ปลูกพืชตามฤดูกาลนอกเหนือจากการผลิตไม้ ,รวบรวมลำต้นที่ตัดแต่งออกจากกอไปจำหน่าย ฯลฯ

3) *ด้านการมีภูมิคุ้มกันที่ดี* สมาชิกวิสาหกิจชุมชนเกือบทั้งหมด (ร้อยละ 98.3) มีการเข้าร่วมกิจกรรมกลุ่มไม้อำเภอสนามชัยเขต อย่างสม่ำเสมอ เช่น ประชุม อบรม ศึกษาดูงาน ฯลฯ รองลงมาคือ มีการวางแผนอนาคตของคนในครอบครัว เช่น มีการออมที่เก็บเงินไว้เองหรือฝากกับสถาบันการเงิน และการปฏิบัติตามน้อยที่สุดคือ การทำบัญชี เช่น บัญชีฟาร์ม บัญชีครัวเรือน เพื่อตรวจสอบรายรับ-รายจ่าย

4) *ด้านเงื่อนไข การมีองค์ความรู้* สมาชิกวิสาหกิจชุมชนเกือบทั้งหมด (ร้อยละ 99.2) มีการนำเอาภูมิปัญญาการปลูกไม้จากสวนที่ประสบความสำเร็จมาปรับใช้ เช่น การคลุมโคนกอ การใช้ปุ๋ยน้ำชีวภาพ วิธีการเก็บเกี่ยวและการตัดแต่งกอ ฯลฯ รองลงมาคือ มีการศึกษางาน/พัฒนาอาชีพให้ก้าวหน้าด้วยวิธีการเข้ารับการอบรม สัมมนา ดูงาน

5) *ด้านเงื่อนไข การมีคุณธรรม* สมาชิกวิสาหกิจชุมชนทุกคน ให้คำปรึกษาและยอมรับฟังความคิดเห็นของคนในครอบครัวและผู้อื่น รองลงมาคือ การประกอบอาชีพด้วยความซื่อสัตย์ สุจริต เสียสละ ไม่เอาัดเอาเปรียบสังคม และการปฏิบัติตามน้อยที่สุดคือ ปฏิบัติตามหลักคำสอนของศาสนาหรือประเพณีท้องถิ่นในการดำเนินชีวิต

นอกจากนี้การพึ่งพาตนเองตามปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง ผลการวิจัยพบว่า สมาชิกวิสาหกิจชุมชนส่วนใหญ่ (ร้อยละ 95.8) มีการพึ่งพาตนเองตามปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงในระดับมากที่สุด ตามประเด็นดังนี้

1) *การพึ่งพาตนเองด้านเทคโนโลยี* สมาชิกวิสาหกิจทุกคน มีการใช้เทคโนโลยีถูกหลักวิชาการและเหมาะสม เช่นวิธีการใส่ปุ๋ยในการผลิตไม้ การใช้เสียมสำหรับแทงหน่อไม้ และมีการนำภูมิปัญญาท้องถิ่นจากผู้รู้มาปฏิบัติ เช่นการคลุมหน่อ การผลิตไม้นอกฤดู

2) *การพึ่งพาตนเองด้านเศรษฐกิจ* สมาชิกวิสาหกิจเกือบทั้งหมด (ร้อยละ 99.2) มีการเก็บออมเงินฝากไว้ใช้ในอนาคตกับกลุ่มหรือสถาบันการเงิน รองลงมาคือ มีการประกอบอาชีพเสริมเพื่อสร้างรายได้แก่ครอบครัว เช่นปลูกพืช/เลี้ยงสัตว์

3) *การพึ่งพาตนเองด้านทรัพยากรธรรมชาติ* สมาชิกวิสาหกิจเกือบทุกคน(ร้อยละ 94.9) มีใช้ทรัพยากรทุกชนิดอย่างประหยัดและมีประสิทธิภาพสูงสุด เช่น ทำปุ๋ยหมักจากเศษใบ กิ่ง ก้านไม้ นำไปใส่โคนกอไม้เพื่อรักษาความชื้น รองลงมาคือ มีการใช้วัสดุดิบภายในท้องถิ่นในการผลิตเป็นหลัก เช่น ต้นพันธุ์ ปุ๋ยหมัก ปุ๋ยคอก ฯลฯ

4) การพึ่งพาตนเองด้านจิตใจ สมาชิกวิสาหกิจทุกคน เป็นที่ปรึกษาปัญหาและหาแนวทางแก้ไขให้แก่สมาชิกในครอบครัวได้ รองลงมาคือ ได้เข้าร่วมประเพณีของท้องถิ่นได้อย่างสม่ำเสมอ เช่น งานสงกรานต์ งานลอยกระทง งานบุญกลางบ้าน ฯลฯ

5) การพึ่งพาตนเองด้านสังคม สมาชิกวิสาหกิจทุกคน นำผลผลิตเอื้อเพื่อแบ่งปันให้กับเพื่อนบ้าน และบริจาคทรัพย์เพื่อกิจกรรมสาธารณกุศล รองลงมาคือ มีการเสียสละเวลาไปร่วมงานของชุมชนในการพัฒนาด้านต่าง ๆ

